

Sufinansirano od strane
Evropske Unije

Sufinansirano od strane Švedske

Sweden
Sverige

Ljudska prava transrodnih, rodno varijantnih i interpolnih
(TIRV) osoba u Crnoj Gori u odnosu na rodnu ravnopravnost
i proces pristupanja Evropskoj Uniji

**ČIJA JE
NAŠA RODNA
RAVNOPRAVNOST?**

Sufinansirano od strane
Evropske Unije

Sufinansirano od strane Švedske

Sweden
Sverige

ČIJA JE NAŠA RODNA RAVNOPRAVNOST?

Projekat "Rodna raznolikost - suština rodne ravnopravnosti" koji implementira Asocijacija Spektra, podržana je od strane Reactor - istraživanje u akciji i njihovih partnera kroz Akciju "Unaprijeđivanje rodne ravnopravnosti kroz proces pristupanja EU". Ova akcija je finansirana od strane Evropske Unije i kofinansirana od strane Švedske. Ovaj sadržaj proizveden je uz finansijsku podršku Evropske Unije i kofinansiran od strane Švedske. Njeni sadržaji su isključiva odgovornost Asocijacije Spektra i ne reflektuju nužno stavove Evropske Unije ili Švedske.

Autori/ke:

Jovan Ulićević
Marija Jovanović
Mr Milorad Marković
Nikola Ilić
Milica Prelević
Ksenija Gospić
Vojin Četković
Danijela Nikić
Aleksa Radonjić
Vuk Adžić
I. M.
Dušan Pajović

Izdavač:

Asocijacija Spektra
Ulica Njegoseva 14,
81000 Podgorica

Za izdavača:

Asocijacija Spektra

Dizajn i grafička priprema za štampu:

d. o. o. "42"

Štampa:

Štamparija "Branko"

SADRŽAJ

Politički kontekst ljudskih prava TIRV osoba u Crnoj Gori.....	06
Prava TIRV osoba u pravnom sistemu Crne Gore.....	08
Crna Gora i Evropska Unija: razlike u praksama.....	12
Uloga i pregled rada institucija Crne Gore u odnosu na inkluzivnu rodnu ravnopravnost.....	16
Zdravstvena zaštita TIRV osoba u Crnoj Gori.....	20
Rodna ravnopravnost u obrazovnom sistemu Crne Gore.....	26
Ekonomski položaj TIRV zajednice i pravo na rad.....	32
Rodna ravnopravnost i TIRV zajednica u medijima.....	38
Rodno inkluzivne socijalne politike i socijalna zaštita TIRV osoba.....	42
Društveno prihvatanje TIRV osoba.....	46
Aktivizam i društveni angažman TIRV zajednice.....	54
O Spektri.....	58
Izvori.....	62

POLITIČKI KONTEKST LJUDSKIH PRAVA TIRV OSOBA U CRNOJ GORI

Izvještaj „Čija je naša rodna ravnopravnost”, prvi je izvještaj o rodnoj ravnopravnosti sa posebnim osvrtom na ljudska prava transrodnih, rodno varijantnih i interpolnih (TIRV) osoba koje pišu same transrodne, rodno varijantne, nebinarne i rodno kvir osobe. Izvještaj obuhvata period 2020 - 2022. godine, istovremeno uzimajući u obzir i dešavanja od perioda kada je transfeminističko¹ djelovanje bilo u svom začetku. Ovaj izvještaj nastaje u politički važnom trenutku za feministički pokret, rodnu ravnopravnost, te samu TIRV zajednicu - u periodu kada se antirodni pokreti² širom svijeta, ali i regionu, rasplamsavaju, uzimaju maha, te koordinisano, sa značajnim sredstvima i jakom infrastrukturuom, napadaju ljudska prava i rodnu ravnopravnost, koristeći ih za dobijanje i/ili zadržavanje svoje političke moći. Iako ne na svom vrhuncu, još uvijek, u Crnoj Gori ne izostaju strategije antirodnog pokreta, koje su dale rezultate širom svijeta, unazađujući demokratiju, a dovodeći na pozicije moći desne, klerikalne struje, koje instrumentalizuju narušavanje ljudskih prava žena i LGBTIQ osoba za politički, ali i materijalni profit.

Govor mržnje, zastupljen i u Skupštini Crne Gore, na svim osnovama je porastao, naročito targetirajući žene, LGBTIQ osobe i osobe sa invaliditetom.

Visok stepen tolerancije i oklijevanje u osuđivanju ovakvih stavova, osnažilo je jednu nasilnu atmosferu, u kojoj poslanici odbijaju da se izvine za izgovorenu riječ.

Godina u kojoj ovaj izvještaj nastaje označava deceniju pregovora

¹ Transfeminizam Emi Koyama definiše kao pokret od strane i za trans žene koje smatraju da je njihovo oslobođenje suštinski povezano sa oslobađanjem svih žena i šire. Koyama napominje da je “takođe otvoren za druge queer, interpolne osobe, trans muškarce, netrans žene, ne- trans muškarce i druge koji saosjećaju s potrebama trans žena i smatraju da je njihov savez sa trans ženama od suštinskog značaja za njihovo oslobođenje.”

² Antirodni pokreti predstavljaju skup svih aktera koji često koordinisano vrše kampanje različitih formi, sa ciljem instrumentalizacije prvenstveno seksualnih i reproduktivnih prava, ljudskih prava LGBTIQ osoba, te cjelokupne rodne ravnopravnosti, sa ciljem podrivanja demokratije i dobijanja/održavanja političke moći.

Crne Gore u okviru procesa pristupanja EU, ali i deceniju od organizovanja prve Povorka Ponosa. Za to vrijeme, Crna Gora se dičila pozicijom „lidera u regionu” po pitanju poštovanja ljudskih prava LGBTIQ osoba, čime je omogućavan *pinkwashing*³ kao npr. kada je Javni servis RTCG, pokušao da instrumentalizuje [Povorku ponosa](#),¹ kako bi opravdao prenos ustoličenja mitropolita SPC Joanikija na Parlamentarnom kanalu. Uprkos deklarativno liderskoj poziciji, Crna Gora je vrlo brzo došla do zemlje u kojoj je za devet mjeseci ubijeno [najmanje pet žena](#),² organizovana [debata](#) o pravu na abortus na Javnom servisu,³ u kojoj ne samo da je bilo uvaženo mišljenje Srpske pravoslavne crkve, već je svještenik Gojko Perović bio jedan od govornika, pritom zagovarajući zabranu abortusa pod maskom branjenja demokratije. Uz to, bivši ministar ekonomije Jakov Milatović je tražio konsultacije od mitropolita SPC povodom kreiranja [politika](#) nataliteta⁴, dok je govor mržnje, zastupljen i u [Skupštini Crne Gore](#)⁵, na svim osnovama porastao, naročito targetirajući žene, LGBTIQ osobe i osobe sa invaliditetom. Visok stepen tolerancije i oklijevanje u osuđivanju ovakvih stavova, osnažilo je jednu nasilnu atmosferu, u kojoj poslanici odbijaju da se izvine [za izgovorenu riječ](#)⁶.

Ovo su samo neka od dešavanja u posljednje dvije godine, koja pokazuju jačanje antirodni narativa, dok vrlo često istovremeno izostaje snažna (re) akcija feminističkog pokreta, koji se svodi na nekoliko aktivnih, neumornih i glasnih feminističkih organizacija. U tom kontekstu, ovaj izvještaj ne samo da analizira određene segmente stanja rodne ravnopravnosti u odnosu na ljudska prava TIRV zajednice, već služi kao prikaz aktivnog angažmana TIRV osoba da se suprotstave problemima koje kreiraju antirodne politike kroz pružanje ličnog doprinosa rodnoj ravnopravnosti i borbi, ne samo za ljudska prava, već za cjelokupnu demokratiju u Crnoj Gori.

Jovan Ulićević

³ Pinkwashing je strategija promocije zaštite LGBT prava kao dokaza liberalizma i demokratije, posebno da bi se odvratilo ili legitimizovalo nasilje nad drugim zemljama ili zajednicama. Koncept je koristila Sarah Schulman 2011. godine u odnosu na odnose s javnošću izraelske vlade, i povezan je sa homonacionalizmom, iskorištavanjem seksualnih manjina za opravdanje rasizma i ksenofobije.

PRAVA TIRV OSOBA U PRAVNOM SISTEMU CRNE GORE

Sa pozicije pravnog sistema Crne Gore prepoznavanje rodnog identiteta postoji samo deklarativno u vidu garancija zabrane diskriminacije po osnovu rodnog identiteta.

Na prvom mjestu zabrana diskriminacije po osnovu rodnog identiteta proklamovana je Ustavom Crne Gore⁷. Sa jedne strane, član 8. stav 1. Ustava predviđa opštu zabranu diskriminacije: „**Zabranjena svaka neposredna ili posredna diskriminacija po bilo kom osnovu**“. Takođe, u narednom stavu istog člana ustavopisac predviđa mogućnost postojanja mjera „afirmativne akcije“ te da se one neće smatrati diskriminacijom: „**Neće se smatrati diskriminacijom propisi i uvođenje posebnih mjera koji su usmjereni na stvaranje uslova za ostvarivanje nacionalne, rodne i ukupne ravnopravnosti i zaštite lica koja su po bilo kom osnovu u nejednakom položaju**“. Sa druge strane, član 17 Ustava propisuje princip jednakosti pred zakonom: „**Svi su pred zakonom jednaki, bez obzira na bilo kakvu posebnost ili lično svojstvo**“.

Sa pozicije pravnog sistema Crne Gore prepoznavanje rodnog identiteta postoji samo deklarativno u vidu garancija zabrane diskriminacije po osnovu rodnog identiteta.

Izmjenama i dopunama **Zakona o zabrani diskriminacije**⁸ 2014. godine član 19 je dopunjen sa dva nova stava. Naime, članom 19 važećeg zakona, eksplicitno je zabranjena diskriminacija lica po

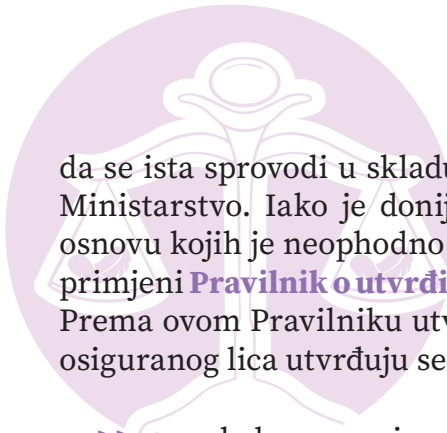
osnovu njihovog rodnog identiteta i seksualne orijentacije. Sa dva nova stava se u nacionalnom zakonodavstvu po prvi put definišu pojmovi rodnog identiteta i seksualne orijentacije. „*Pod rodnim identitetom podrazumijeva se sopstveni rodni doživljaj koji ne mora zavisiti od pola koji je utvrđen i upisan prilikom rođenja. Rodni identitet tiče se svakog lica i ne podrazumijeva samo binarni koncept muškog ili ženskog.*“⁹ U prva tri stava se definiše i zabrana diskriminacije po ova dva osnova i to na način da svako pravljenje razlike, nejednako postupanje ili dovođenje u nejednak položaj lica po osnovu

rodnog identiteta ili seksualne orijentacije smatra se diskriminacijom. Garantuje se pravo svakog da izrazi svoj rodni identitet i seksualnu orijentaciju ali i da niko ne može biti pozvan da se javno izjasni o svom rodnom identitetu i seksualnoj orijentaciji, tretirajući ga upravo u domenu prava na privatnost i porodičan život.

Izmjenama i dopunama iz 2017¹⁰, član 19 Zakona o zabrani diskriminacije prepoznaje i diskriminaciju po osnovu interseksualnih karakteristika, na istovjetan način kao u slučaju rodnog identiteta i seksualne orijentacije. Pod interseksualnim karakteristikama podrazumijevaju se različite tjelesne osobine nekog lica (koje mogu biti hromozomne, hormonalne i/ili anatomske), koje ne odgovaraju striktnim medicinskim definicijama muškarca ili žene i mogu biti prisutne u različitom stepenu.

Izmjenama i dopunama **Zakona o rodnoj ravnopravnosti**¹¹ u crnogorskom nacionalnom zakonodavstvu se direktno zabranjuje diskriminacija po osnovu prilagođavanja pola svom rodnom identitetu, naime „*Diskriminacijom se smatra svako postupanje kojim se žena zbog trudnoće ili majčinstva, kao i drugo lice zbog promjene pola, dovode u nepovoljniji položaj u odnosu na druga lica, prilikom zapošljavanja, samozapošljavanja, ostvarivanja prava po osnovu socijalne zaštite i drugih prava.*“¹² Istim zakonom je i predviđena novčana kazna za pravno lice u iznosu od 1000 do 10 000 eura ukoliko lice zbog prilagođavanja pola svom rodnom identitetu, dovede u nepovoljniji položaj u odnosu na druga lica, prilikom zapošljavanja, samozapošljavanja, ostvarivanja prava po osnovu socijalne zaštite i drugih prava (član 4 stav 3). Članom 1 se kao predmet zakona definiše „način obezbjeđivanja i ostvarivanja prava po osnovu rodne ravnopravnosti, u skladu sa međunarodnim aktima i opšte prihvaćenim pravilima međunarodnog prava, kao i mjere za eliminisanje diskriminacije po osnovu pola i stvaranje jednakih mogućnosti za učešće žena i muškaraca, kao i lica drukčijih rodni identiteta u svim oblastima društvenog života“. I definicijom rodne ravnopravnosti u članu 2 ravnopravnost se garantuje i licima drukčijih rodni identiteta „u svim oblastima javnog i privatnog sektora, jednak položaj i jednake mogućnosti za ostvarivanje svih prava i sloboda i korišćenje ličnih znanja i sposobnosti za razvoj društva, kao i ostvarivanje jednake koristi od rezultata rada“.

Zakon o obaveznom zdravstvenom osiguranju¹³ “promjenu” pola definiše kao dio prava na zdravstvenu zaštitu, uz učešće osiguranog lica u troškovima korišćenja zdravstvene zaštite. Da bi se zdravstvena zaštita u navedenom obimu pružila kod procesa prilagođavanja pola neophodno je

da se ista sprovodi u skladu sa medicinskim indikacijama, koje propisuje Ministarstvo. Iako je donijet novi Zakon o zdravstvenom osiguranju na osnovu kojih je neophodno donijeti nova podzakonska akta, još uvijek je u primjeni **Pravilnik o utvrđivanju medicinskih razloga za promjenu pola**.¹⁴ Prema ovom Pravilniku utvrđivanje medicinskih razloga za promjenu pola osiguranog lica utvrđuju se:

- >> pregledom na primarnom nivou zdravstvene zaštite,
- >> pregledom i dijagnostikovanjem doktora specijaliste interne medicine (opšta interna medicina, endokrinologija),
- >> pregledom i dijagnostikovanjem doktora specijaliste hirurgije (opšta hirurgija, plastična i rekonstruktivna hirurgija, urologija i ginekologija),
- >> pregledom i dijagnostikovanjem po potrebi i drugih doktora specijalista ili specijalista užih grana medicine,
- >> izvještajem psihijatra i psihologa, i
- >> socijalnom anamnezom socijalnog radnika.

Na osnovu izvještaja i anamneza sačinjenih prednje navedenim pregledima mišljenje o postojanju medicinskih razloga za promjenu pola osiguranog lica daje konzilijum doktora medicine odgovarajuće specijalnosti Kliničkog centra Crne Gore. Koje su „odgovarajuće“ specijalnosti u pitanju, Pravilnikom nije definisano.

U pogledu pravnog prepoznavanja rodnog identiteta u Zakonu o matičnim registrima¹⁵ članom 6 reguliše se mogućnost izmjene matičnog registra rođenih u pogledu „promjene pola“, odnosno izmjene ličnih podataka transrodnih osoba. Članom 14 istog zakona je propisano da se podatak upisan u matični registar mijenja, dopunjava ili briše na osnovu izvršne, odnosno pravosnažne odluke organa nadležnog za odlučivanje o promjeni ličnog stanja. Procedura donošenja i kriterijumi za odlučivanje nijesu propisani podzakonskim aktima, a ni zakonskim tekstom, što ostavlja pravnu prazninu u pogledu primjene odredbe člana 6 Zakona o matičnim registrima u dijelu izmjene registra u slučaju „promjene pola“. Nedostatnost pravnog okvira ukazuje na neusklađenost pravnog sistema sa standardima ECHR i pretpostavlja nužnost regulisanja ovog pitanja u hitnom postupku. U suprotnom, pored same činjenice kršenja prava interpolnih osoba, Crna Gora se može ubrzo suočiti i sa kritikom u formi presude ECHR u formi presude protiv Crne Gore.

Član 9 Zakona o ličnom imenu¹⁶ propisuje se mogućnost promjene ličnog imena ili samo prezimena ili samo imena nakon promjene porodičnog ili ličnog statusa (usvojenje, utvrđivanje očinstva ili materinstva, sklapanje, razvod ili poništenje braka), dakle ne propisuje se transrodnost kao lični status. No ostavljen je prostor da do promjene ličnog imena dođe po zahtjevu crnogorskog državljanina. Ova odredba, iako neodređena, daje mogućnost promjene imena transrodnoj osobi, ali se samo odlučivanje ostavlja diskrecionom pravu donosioca odluke po zahtjevu. Promjena ličnog imena maloljetnog lica, moguća je samo uz saglasnost roditelja i u slučaju kada se ono vrši po osnovu zahtjeva crnogorskog/e državljanina/ke. Sa druge strane, Pravilnikom o utvrđivanju medicinskih razloga za promjenu pola propisuje se mogućnost promjene pola i maloljetnom licu starijem od 16 godina. Ova neusklađenost dodatno potvrđuje nedostatke cjelokupnog pravnog sistema sa aspekta prava na pravno prepoznavanje rodnog identiteta.

*mr Milorad Marković, tekst preuzet iz publikacije
“Pravno prepoznavanje rodnog identiteta u pravnom sistemu Crne Gore”*

CRNA GORA I EVROPSKA UNIJA: RAZLIKE U PRAKSAMA

Crna Gora se kroz članstvo u UN, Savjetu Evrope i NATO-u, te proces pristupanja Evropskoj Uniji obavezala na poštovanje ljudskih prava i sloboda, uz puno poštovanje načela jednakosti i nediskriminacije, svih građana/ki, pa samim tim i LGBTI osoba.¹⁷ Dodatno, najskorija istraživanja javnog mnjenja pokazuju da čak 73.8% građana i građanki podržava pristupanje Evropskoj Uniji.¹⁸ Tokom perioda 2011 - 2020. godine, Crna Gora je značajno unaprijedila zakonodavni okvir koji garantuje zaštitu i poštovanje ljudskih prava LGBTI osoba.¹ Međutim, zaštita ljudskih prava LGBTI osoba još uvijek nije dostigla međunarodne standarde i najbolje prakse u svim sferama života, naročito u odnosu na ljudska prava transrodnih, rodno varijantnih i interpolnih osoba, što je konstatovao i izvještaj Evropske komisije iz 2019. godine¹⁹ koji ukazuje na nedostatak sveobuhvatnog pristupa u nacionalnim strateškim dokumentima, a koji adekvatno ne tretiraju potrebe transrodnih i interpolnih osoba, naročito u oblasti poštovanja privatnog i porodičnog života, poštovanja tjelesnog integriteta i prava na samoodređenje.

Ova činjenica najbolje se ogleda u evidentnim razlikama uočenim između zakonodavnog okvira Crne Gore i zakonodavnih okvira zemalja Evropske unije koje su primjeri najboljih zakonodavnih rješenja i praksi, kada su pitanju prava transrodnih, rodno varijantnih i interpolnih osoba. Savjet Evrope se jasno pozicionira u odnosu na uključenost TIRV osoba unutar sfere rodne ravnopravnosti i to kroz: *Strategiju za rodnu ravnopravnost 2018 - 2023*²⁰ u okviru koje definiše rodni identitet kao osnov za rodno zasnovanu diskriminaciju, te *Strategiju za ostvarivanje jednakosti LGBT osoba 2020 - 2025*²¹ koja se oslanja na definiciju interseksionalnosti koja je opisana unutar Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost kao 'analitičko sredstvo za proučavanje, razumijevanje i reagovanje na načine na koje se rod i pol ukrštaju sa drugim ličnim karakteristikama/identitetima, i kako ova ukrštanja doprinose jedinstvenim iskustvima diskriminacije'. Za svrhe ovog izvještaja kao primjer na kom su pomenute razlike očigledne, korišćen je

¹ Unapređenje je započeto uvođenjem seksualne orijentacije i rodnog identiteta kao osnova za zabranu diskriminacije u Zakon o zabrani diskriminacije

zakonodavni okvir Malte, države sa sličnim brojem stanovnika/ca kao Crna Gora, a koja je članica Evropske Unije koja ima najbolji zakonodavni okvir kada su u pitanju prava transrodnih, rodno varijantnih i interpolih osoba u pitanju.²

U nastavku (na sledećoj strani) slijedi tabelarni pregled razlika između zakonodavnog okvira Crne Gore i Malte kada su u pitanju ključna ljudska prava transrodnih, rodno varijantnih i interpolnih osoba.

Zaključak

Iz prezentovanih pravnih podataka očigledno je da crnogorsko zakonodavstvo ne predstavlja okvir koji bi pružio mogućnost jednakosti transrodnih osoba i ostvarenje i nesmetano uživanje ljudskih prava koja pripadaju svima. Zakon o zabrani diskriminacije i Zakon o rodnoj ravnopravnosti samo deklarativno i načelno garantuju zaštitu prava transrodnih osoba u situaciji kada sama država nedonošenjem zakona o pravnom prepoznanju stvara uslove za direktnu diskriminaciju transrodnih osoba.

Marija Jovanović

PREPORUKE:

1. Donošenje posebnog Zakona o pravnom prepoznanju roda baziranom na samoodređenju kojim bi se na sveobuhvatan i cjelovit način regulisalo pravno prepoznavanje života u drugačijem rodnom identitetu i omogućilo pravo na samoodređenje svim građanima i građankama.
2. Kontinuirano ulaganje napora od strane ključnih institucija definisanih *Strategijom za poboljšanje kvaliteta života LGBTI osoba 2019 - 2023* ka senzibilisanju svih članova/ca institucija koje su zadužene za kreiranje, usvajanje i adekvatnu implementaciju ovog Zakona, u skladu sa *Strategijom*.
3. Državne institucije da osiguraju povoljno okruženje za NVO koje se specifično bave i imaju ekspertizu kada su u pitanju TIRV osobe da nesmetano rade na kreiranju društvenog okruženja u kom je bezbjedno da transrodne, rodno varijantne i interpolne osobe slobodno koriste Zakon o rodnom identitetu.

² TGEU – Transgender Europe je na osnovu konsultacija sa 240 eksperata u oblasti ljudskih prava transrodnih, rodno varijantnih i interpolnih osoba iz 47 zemalja Evrope i 5 zemalja Centrale Azije kreirao mapu koja prikazuje zakonodavne okvire svake od zemalja, te ih rangira u odnosu na broj ispunjenih kriterijuma <https://tgeu.org/trans-rights-map-2022/>. Podaci do kojih su došli jasno ukazuju na činjenicu da je Malta država koja ispunjava najveći broj kriterijuma u poljima pravnog prepoznavanja roda, zdravstvene zaštite, zaštite od nasilja i diskriminacije, porodičnog prava i prava transrodnih osoba koje imaju status migranata.

MALTA

Pravo na samoodređenje

(Pravo na samoodređenje podrazumijeva pravo osobe na odlučivanje o sopstvenom identitetu, odnosno pravo na promjenu imena i oznake pola u dokumentima bez medicinskih preduslova)

Malta je u aprilu 2015. godine usvojila **Zakon o rodnom identitetu, rodnom izražavanju i polnim karakteristikama**²² kojim je uvela jednostavnu, brzu i dostupnu proceduru ostvarivanja prava na samoodređenje u pogledu rodnog identiteta, podrazumijevajući i prateću zdravstvenu njegu i jednostavne procedure prilagođavanja oznake pola u ličnim dokumentima. U praksi to podrazumijeva da je promjena oznake pola uslovljena isključivo odlukom individue, odnosno nije neophodno da individua dostavi nadležnim institucijama bilo kakvu medicinsku ili drugu dokumentaciju kojom se “dokazuje” njen rodni ili polni identitet, već samo zvaničan zahtjev za promjenu ličnih podataka. Nakon usvajanja ovog zakonskog rješenja, u Malti je značajno porasla podrška transrodnim osobama među građanima i građankama.

Pravo na poštovanje privatnog života

Iznad pomenuti Zakon o rodnom identitetu, rodnom izražavanju i polnim karakteristikama prepoznaje pravo svake osobe na svoj rodni identitet i slobodan razvoj. Predviđena procedura pravnog prepoznavanja roda u okviru Zakona je u skladu sa standardima Savjeta Evrope o “brzim, transparentnim i pristupačnim” procedurama pravnog prepoznavanja roda zasnovanih na samoodređenju. Preporuka Savjeta Evrope prati presudu Evropskog suda za ljudska prava koji je u aprilu 2017. godine (oslanjajući se na čl. 8 Evropske konvencije o ljudskim pravima) u slučaju A.P., Nicot, Garçon v France²³ **da je zahtijevanje sterilizacije transrodnih osoba kao preduslova za promjenu oznake pola u ličnim dokumentima kršenje ljudskih prava.**

CRNA GORA

Crna Gora **nema zakon koji reguliše pravno prepoznavanje roda bazirano na na samoodređenju transrodnim osobama**. Zakon o matičnim registrima Crne Gore²⁴ članom 6 prepoznaje postojanje mogućnosti promjene pola kao osnov za izmjenu ličnih podataka koji uključuju između ostalog i pol, ali ni jedan drugi zakon dalje ne definiše uslove pod kojim se „promjena pola” pravno prepoznaje, te dodatno ne definiše procedure koje su neophodne za stupanje u ovaj proces. Uprkos tome, samoodređenje je u praksi onemogućeno, čemu svjedoče iskustva trans osoba, ali i zvanično mišljenje MUP-a¹ u kom se navodi da je za promjenu oznake pola u dokumentima potrebno da je lice završilo postupak promjene pola i da o tome posjeduje medicinsku dokumentaciju, kao i kroz upotrebu Pravilnika o utvrđivanju medicinskih razloga za promjenu pola²⁵ koji nalaže da je osoba obavezna da prođe kroz proces „utvrđivanja medicinskih razloga za promjenu pola” prije nego što ostvari pravo na adekvatnu zdravstvenu njegu. Dodatno, u Crnoj Gori postoje zakoni i druga dokumenta koja dalje pokazuju nedostatak prava na samoodređenje.²⁶

Crna Gora dijelom Ustava²⁷ koji se bavi Pravom na dostojanstvo i nepovredivost ličnosti, odnosno članom 28 garantuje nepovredivost fizičkog i psihičkog integriteta čovjeka, njegove privatnosti i ličnih prava, te konstatuje da niko ne smije biti podvrgnut mučenju ili nečovječnom ili ponižavajućem postupanju. Uprkos ovoj činjenici Crna Gora **zahtijeva podvrgavanje transrodnih osoba hirurškim zahvatima koji podrazumijevaju sterilizaciju**²⁸ kako bi se ostvarilo pravo transrodnih osoba na posjedovanje ličnih dokumenata koji su u skladu sa njihovim rodnim identitetom.

1 Zvanično mišljenje MUP-a dostavljeno na zahtjev NVO Juventas: „Crnogorski državljanin koji je hirurškim putem promjenio pol zahtjev za promjenu pola, ličnog imena (lično ime, u skladu sa Zakonom o ličnom imenu, obuhvata ime i prezime lica), jedinstvenog matičnog broja i zahtjev za izdavanje identifikacionih dokumenata podnosi područnoj jedinici ili filijali za upravne unutrašnje poslove Ministarstva unutrašnjih poslova u opštini u kojoj ima prebivalište. (...) Dokaz iz zdravstvene ustanove je jedini relevantan dokaz u postupku odlučivanja ukoliko je lice promjenilo pol hirurškim putem, što znači da je prije podnošenja gore navedenih zahtjeva potrebno da je lice završilo postupak promjene pola, i da o tome posjeduje medicinsku dokumentaciju. (...) Na osnovu odlučnih činjenica utvrđenih u postupku, Ministarstvo donosi rješenje o promjeni pola. Podnosiocu zahtjeva izdaje se rješenje o promjeni pola. Kada rješenje o promjeni pola postane pravosnažno Ministarstvo će na zahtjev rješenjem poništiti već određeni i odrediti novi jedinstveni matični broj, izvršiti promjenu ličnog imena i izdati nova identifikaciona dokumenta.”

ULOGA I PREGLED RADA INSTITUCIJA CRNE GORE U ODNOSU NA INKLUZIVNU RODNU RAVNOPRAVNOST

Ovo poglavlje baviće se pregledom institucija koje su zadužene za poboljšanje kvaliteta života LGBTI osoba u Crnoj Gori, njihovim obavezama, te analizom stepena njihovog doprinosa u prethodnom periodu.

Koje su ključne institucije zadužene za poboljšanje kvaliteta života LGBT osoba u Crnoj Gori?

Jasan pregled ključnih institucija zaduženih za unapređenje kvaliteta života LGBT osoba u Crnoj Gori pruža *Nacionalna strategija za unapređenje kvaliteta života LGBT osoba u Crnoj Gori za period od 2019-2023*²⁹ koja u dijelu ***Analiza zainteresovanih strana*** jasno definiše da su to sljedeće institucije: Ministarstvo ljudskih i manjinskih prava, Zaštitnik ljudskih prava i sloboda Crne Gore, Odbora za ljudska prava i slobode Skupštine Crne Gore, Odbora za rodnu ravnopravnost Skupštine Crne Gore. Dodatno, važno je pomenuti postojanje Nacionalnog tima za praćenje implementacije Strategije, kao i Tim povjerenja Uprave policije i LGBTI zajednice, međutim, njihov efekat, kao i kapaciteti ostaju nedovoljno za adekvatno obavljanje svrhe zbog koje su osnovani.

Ključne institucije zadužene za unapređenje kvaliteta života LGBT osoba u Crnoj Gori su sljedeće:

- > *Ministarstvo ljudskih i manjinskih prava*
- > *Zaštitnik ljudskih prava i sloboda Crne Gore*
- > *Odbora za ljudska prava i slobode Skupštine Crne Gore*
- > *Odbora za rodnu ravnopravnost Skupštine Crne Gore*

Ključne aktivnosti navedenih institucija

Uzevši u obzir da se ovaj izvještaj bavi isključivo ljudskim pravima TIRV osoba, a kako institucije izvještavaju o ukupnom doprinosu

implementaciji LGBTI Strategije, te nemaju adekvatan sistem monitoringa koji omogućava segregaciju podataka, nije moguće sa preciznošću utvrditi njihov doprinos unapređenju ljudskih prava TIRV osoba. Potpuni uvid u

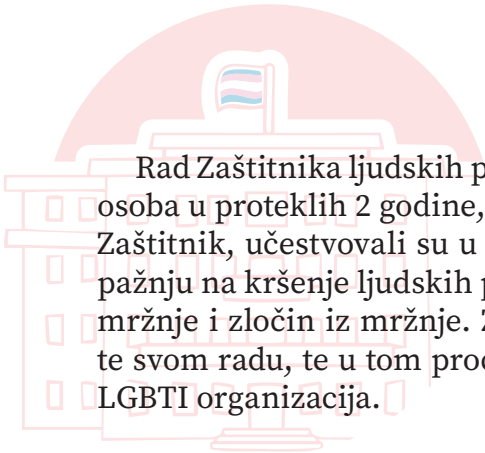
izvještaje o radu pomenutih institucija dostupan je u formi izvještaja svake od institucija³⁰, kao i u Izvještaju o stanju ljudskih prava LGBT osoba u Crnoj Gori 2020/2021 kreiranom od strane organizacije Queer Montenegro¹.

Kada je u pitanju Ministarstvo ljudskih i manjinskih prava, ključni doprinos ogleda se u kontinuiranom radu na unapređenju zakonodavnog okvira kroz aktivnost i poput učešća u radnim grupama, za kreiranje zakona, zatim u odgovornosti za implementaciju *Strategije unapređenja kvaliteta života LGBTI osoba*, te finansijskoj podršci pruženoj nevladinim organizacijama kroz konkurse za finansiranje. Dodatno, Nacionalni tim za koordinaciju praćenja implementacije *Strategije za unapređenje kvaliteta života LGBTI osoba 2019-2023* kroz analizu *Akcionog plana za 2021. godinu*, kao i *Akcionog plana za 2020. godinu*, ukazuje na značajno manji broj aktivnosti tokom 2021. godine (34% manje aktivnosti u odnosu na predviđene za 2020. godinu). Kako je 50% aktivnosti realizovano tokom 2020. godine, većina aktivnosti iz *Akcionog plana za 2020. g.* je prenesena u *Akcionu plan za 2021. g.* Uprkos činjenici da je aktivnosti manje, jednak je broj realizovanih aktivnosti (50%). Kada je u pitanju rad Tima povjerenja Uprave policije i LGBTI zajednice količina javno dostupnih informacija o radu i postignućima Tima gotovo da i ne postoje. Ono što je poznato jeste da Tim idalje postoji te da predstavi/e LGBTIQ organizacija aktivno učestvuju u radu Tima, te navode da bi rad tima trebalo unaprijediti kroz kreiranje jasnih procedura rada, koje će definisati način rada Tima, način javnog istupanja o konkretnim problemima, način djelovanja, te učestalost i strukturu sastanaka. Jasne procedure rada bi mogle unaprijediti proaktivno djelovanje Tima, koje je neophodno radi jačanja povjerenja između Uprave policije i LGBTI zajednice. Na kraju, važno je naglasiti da značajan dio aktivnosti predviđenih *Strategijom* sprovode nevladine organizacije, te da postoji samo jedna organizacija čiji je primarni fokus na rodnoj ravnopravnosti koja uključuje transrodne osobe.

PREPORUKE:

- 1.** Odbori za rodnu ravnopravnost i ljudska prava i slobode da počnu aktivno i samoinicijativno da se bave pitanjima transrodnih osoba u okviru rodne ravnopravnosti.
- 2.** Ministarstvo ljudskih i manjinskih prava da radi na ostvarivanju većeg broj aktivnosti planiranih *Strategijom*, uz aktivnije učešće ostalih nadležnih institucija.
- 3.** Da nadležne institucije u periodu prije isteka *Strategije za poboljšanje kvaliteta života LGBTI osoba 2019-2023* kreira i usvoji kvalitetnu *Strategiju* za naredni period koja će specifično adresirati pitanja TIRV zajednice, te da omogući sve uslove za njenu uspješnu implementaciju.

1 Izvještaj kreiran od strane Queer Montenegro 2021.godine

Rad Zaštitnika ljudskih prava i sloboda u odnosu na ljudska prava LGBTI osoba u proteklih 2 godine, predstavnici/e institucije Zaštitnika, kao i sam Zaštitnik, učestvovali su u brojnim događajima u okviru kojih su skretali pažnju na kršenje ljudskih prava LGBTI osoba, naročito u odnosu na govor mržnje i zločin iz mržnje. Zaštitnik kreira i izvještaj o ljudskim pravima, te svom radu, te u tom procesu u kontinuitetu konsultuje predstavnike/ce LGBTI organizacija.

Odbor za rodnu ravnopravnost Skupštine Crne Gore i Odbor za ljudska prava i slobode Skupštine Crne Gore se nijednom nijesu direktno bavili pitanjem transrodne zajednice na svojim zasjedanjima.

Izvještaj o implementaciji Strategije za 2021. godinu konstatuje da je svega 50% aktivnosti iz Strategije implementirano, te da je značajno veći broj aktivnosti implementiran od strane nevladinih organizacija.

Važno je naglasiti da su brojne institucije koje nijesu prepoznate unutar Strategije kao ključne ipak dale svoj doprinos kroz ostvarivanje saradnje sa Asocijacijom Spektra, kao jedinom organizacijom koja se prvenstveno bavi intersekcionalnom rodnom ravnopravnošću koja uključuje transrodne osobe.

Memorandum o saradnji potpisan je između Asocijacije Spektra i:

- > Doma zdravlja Podgorica
- > Gimnazije Kotor
- > Ministarstva prosvjete
- > Ministarstva odbrane
- > Opštine Kotor
- > Opštine Kolašin
- > Srednje mašinske škole „Braća Selić“
- > JU Glavni grad
- > Gimnazije „Slobodan Škerović“
- > Kliničkog centra Crne Gore

Nivo povjerenja koji građani/ke imaju u institucije Crne Gore

Najskorija istraživanja sprovedena od strane Centra za građansko obrazovanje³¹ ukazuju na još jedan važan indikator rada institucija Crne Gore - nivo povjerenja koji građani/ke imaju prema institucijama Crne Gore. Podaci jasno ukazuju da građani/ke Crne Gore imaju značajno veće povjerenje u vjerske institucije, obrazovni sistem, zdravstvo i policiju (na skali od 1 do 4 povjerenje prema ovim institucijama je preko 2.4) nego u Vladu, Skupštinu i političke partije (na skali od 1 do 4 povjerenje prema ovim institucijama je 1.96 i manje).

Marija Jovanović

ZDRAVSTVENA ZAŠTITA TIRV OSOBA U CRNOJ GORI

Kada govorimo o zdravstvenoj zaštiti transrodnih osoba moramo pomenuti pravni okvir, te zakone koji pružaju zaštitu ljudskih prava transrodnim i interpolnim osobama, konkretno relevantne za zdravlje.

Zakon o zdravstvenoj zaštiti garantuje pravo na zdravstvenu zaštitu “u skladu sa najvišim mogućim zdravstvenim standardima i postignućima moderne medicinske teorije i prakse”, zabranjujući diskriminaciju po osnovi seksualne orijentacije i rodnog identiteta.³²

Zakon o pravima pacijenata obezbjeđuje pravo na ljudsko dostojanstvo, fizički i mentalni integritet i poštovanje ljudskih prava.³³

Zakon o zdravstvenom osiguranju pruža pravo transrodnim osobama na zdravstvenu zaštitu u pogledu procesa prilagođavanja pola, koja je pokrivena iz sredstava obaveznog zdravstvenog osiguranja u iznosu od 80% ukupnog troška.³⁴

Zakon o zdravstvenoj zaštiti garantuje pravo na zdravstvenu zaštitu “u skladu sa najvišim mogućim zdravstvenim standardima i postignućima moderne medicinske teorije i prakse”, zabranjujući diskriminaciju po osnovi seksualne orijentacije i rodnog identiteta.

U Crnoj Gori, ljudska prava transrodnih i interpolnih osoba su, uprkos značajnom unapređenju pravnog okvira u posljednjih nekoliko godina, još uvijek su na meti stalnih kršenja, dok je pristup određenim pravima (promjena oznake pola u dokumentima bez prolaska kroz sterilizaciju, adekvatna zdravstvena zaštita, hormonska terapija za trans

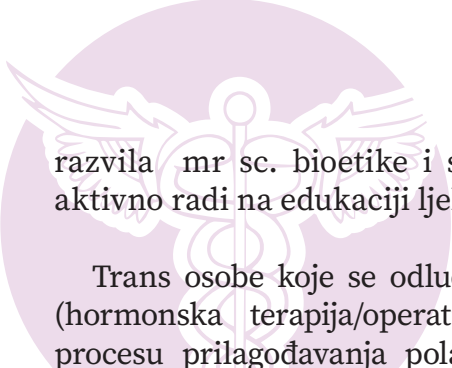
feminine osobe, itd.) i dalje van okvira mogućeg. Sterilizacija je još uvijek preduslov za pravno prepoznavanje roda, uprkos [presudi Evropskog suda za ljudska prava](#) A.P. Garcon et Nicot vs France³⁵ iz 2017.godine, koja izričito karakteriše ovakvu praksu kao izrazito kršenje ljudskog

prava na privatni i porodični život. Operativni zahvati “normalizacije” pola nad interpolnim bebama nijesu zabranjeni, te ne postoje podaci o broju ovakvih intervencija koje krše prava djeteta zagarantovana mnogim međunarodnim konvencijama i pravnim dokumentima.³⁶

Kada pričamo o zdravstvenoj zaštiti transrodnih osoba, važno je naglasiti da ne treba svim trans osobama jednaka zdravstvena zaštita, što je često pogrešna pretpostavka medicinske struke. Međutim, danas primjeri najbolje prakse unutar medicine, sve više zauzimaju individualan, nepatologizujući pristup, koji je prisutan i među nekim crnogorskim ljekarima i ljekarkama. Primjera radi, neke trans osobe se odluče na hormonsku terapiju, ali ne i na operativne zahvate, ili obratno, odluče obaviti pojedine operativne zahvate, ali ne počnu s hormonskom terapijom. Ova odluka zavisi od više faktora: finansijske situacije, društvenog okruženja, zdravstvenog stanja i/ili individualnih potreba. Najbolja praksa danas, vodi se sa informisanim pristankom, koji omogućava osobi da sama za sebe odluči koji oblici zaštite su joj potrebni. Medicinska tranzicija značajan je korak za pojedine trans osobe, a za mnoge je i od životne važnosti. Stoga je bitno svim trans osobama omogućiti pristupačnu i dostojanstvenu zdravstvenu njegu baziranu na informisanom pristanku i individualnom pristupu. Ova praksa postoji u Kliničkom centru Crne Gore, zahvaljujući formularima informisanog pristanka i koje je

PREPORUKE:

1. Hitno riješiti problem dostupnosti hormonske terapije estradiolom.
2. Obezbjedivanje adekvatne, poštujuće i pristupačnije zdravstvene zaštite za sve, kao i kraće liste čekanja.
3. Senzibilizacija i obuka zdravstvenih radnika/ca, kao i ljekara/ki, sa akcentom na trans specifično zdravlje.
4. Promptna reakcija institucija na sve slučajeve diskriminacije koji se dese u okviru zdravstvenog sistema, kako bi se poslala jasna poruka nulte tolerancije na takvu praksu.
5. Institucije Sistema da razviju servise psihosocijalne podrške, namijenjene specifično transrodnim osobama, kao i da shvate svoju odgovornost prema građanima/kama koji imaju specifične zdravstvene potrebe te da budu responzivnije i aktivnije u unapređenju zdravstvenih usluga.
6. Aktivan rad na unapređenju zdravstvene zaštite kroz unapređenje dostupnih usluga zdravstvene zaštite. U odnosu na to, važno je da postoji volja zapošljenih i odgovornih u zdravstvenim ustanovama da bi se došlo do unapređenja.

razvila mr sc. bioetike i specijalistkinja psihijatrije dr Tea Dakić koja aktivno radi na edukaciji ljekara/ki da isti primjenjuju.

Trans osobe koje se odlučuju na ulazak u proces medicinske tranzicije (hormonska terapija/operativni zahvati) imaju mogućnost pristupanja procesu prilagođavanja pola, od navršene 16. godine života uz dozvolu roditelja/staratelja, odnosno od 18. godine, bez dopuštenja roditelja/staratelja.³⁷ To što veliki broj trans osoba nema podršku/ prihvatanje porodice, dovodi do situacije da najveći broj trans osoba sa tranzicijom kreće upravo nakon navršenih 18 godina. Trans mladi su usljed ovog kriterijuma izloženi nasilju i diskriminaciji u školama i nijesu u mogućnosti da slobodno žive svoj rodni identitet. Ulazak u proces tranzicije započinje pregledom kod izabranog/e ljekara/ke koji/a usmjerava osobu na pregled kod psihologa/psihijatra, nakog čega sa izvještajem od istog/e osoba biva upućena na endokrinologa koji je ključan za sami proces, te na osnovu medicinskih nalaza propisuje potrebnu dozu hormonske terapije, prati proces tranzicije i po potrebi koriguje dozu. Ovakva praksa čini se kao nešto prilično jednostavno, međutim, iz rada sa TIRV osobama iz Crne Gore moguće je zaključiti da se na preglede čeka mjesecima, dok se nerijetko dešava i da nije moguće doći do endokrinologa koji ima iskustva u radu sa transrodnim osobama, dok drugi ljekari ove specijalizacije nijesu specijalizovani za pružanje specifične zdravstvene zaštite.

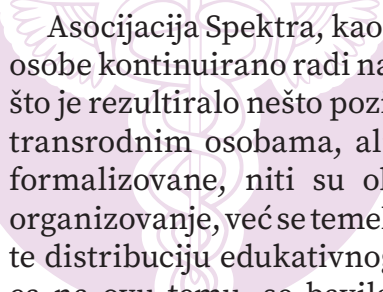
Ono što se u crnogorskim zdravstvenim institucijama nerijetko dešava jeste da zdravstveni radnici/e diskriminišu transrodnu osobu na način što ne poštuju njene/njegove zamjenice i/ili otkrivaju lične podatke osobe.³⁸ Najčešće se problemi srijeću u oblasti psihijatrije, urologije, ginekologije i dermatologije, kada se rodno/ polno različiti/e pacijenti/kinje jave sa potrebom za zdravstvenom uslugom, a naiđu na hetero i rodno normativni tretman, odbijanje, stigmatu ili čak pokušaje „liječenja“ rodnog identiteta i/ ili korekcije polnih karakteristika koje se ne uklapaju u društveno prihvatljive norme. Najveći rizik za trans, inter i rodno varijantne osobe jeste izbjegavanje rutinske zdravstvene njege i redovnih odlazaka kod ljekara/ke. Osnovni razlog tome leži u strahu od posljedica otkrivanja rodnog/polnog identiteta zdravstvenim radnicima/cama zbog njihove pretpostavljene nesenzitivnosti, prethodno doživljenih iskustava i neprijatnosti u komunikaciji sa ljekarima/kama i drugim medicinskih osobljem, kao i nezadovoljstvo pruženom uslugom.³⁹

STUDIJA SLUČAJA

Transrodni muškarac 2018. godine odlučio se na operativni zahvat dvostruke mastektomije (uklanjanje dojki i konstrukcije grudi maskulinog izgleda). Na dan prijema u bolnicu morao je proći prijavljivanje u istu i odlazak kod medicinskog osoblja po bolničku pidžamu. Kada je bio u prostoriji u kojoj se presvlačio čuo je medicinsku sestru koja je bila zadužena za njegov upis kako govori kolegama/inicama : “*Dođi, dođi da vidiš ovo*”. Tada je odlučio da vidi šta se događa i vidio kako medicinska sestra pokazuje njegova medicinska dokumenta kolegama/inicama i govori: “*Vjerujete li da je ovo žensko, mijenja pol*”, sve navedeno bilo je ispraćeno podsmijavanjima. Transrodni muškarac, u tom trenutku starosti od 19 godina, izašao je i pitao odakle joj smjelost da dijeli njegova medicinska dokumenta i govori o njegovom zdravstvenom stanju i naglasio da je svjestan svojih prava, te da će tužiti osoblje nakon čega je tražio imena osoblja, što se nije dogodilo jer ga je medicinsko osoblje odbilo uz izgovor kako je pogrešno čuo i kako su govorili o nečem drugom. Slučaj nije prijavljen nadležnim organima.⁴⁰

Transrodne žene u Crnoj Gori koje su na hormonskoj terapiji estradiol valeratom (u regionu jedino moguće pronaći kao injekcioni rastvor Neofolin, koji proizvodi firma BB Pharma, te se u toj formi propisuje od strane endokrinologa) već godinama biju bitke sa ugroženim, kako fizičkim, tako i mentalnim zdravljem usljed nedostupnosti pomenute hormonske terapije⁴¹. Ovaj lijek građankama Crne Gore, kako trans, tako i cisrodnim,¹ nije dostupan prema nekim navodima još od 2013 godine.² Dodatno, lijek u navedenoj formi nije registrovan u Crnoj Gori, dok se na Listi lijekova, svake godine nalazi lijek estradiol 10 mg/ml, koji više ne postoji na tržištu. Asocijacija Spektra od 2017. godine bezuspješno pokušava da riješi ovaj problem na više načina:⁴² reagujući preko Ombudsmana, putem medija, slanjem više zahtjeva Ministarstvu zdravlja za rješavanje problema, kao i kontinuiranim podsjećanjem institucija na važnost ovog pitanja, međutim, bez uspjeha. Danas još uvijek svjedočimo tome da se vrši institucionalno nasilje nad ženama u Crnoj Gori time što se odgovorne institucije uopšte ne bave, niti pokušavaju da riješe problem nestašice lijeka neophodnog za dostojanstven život svih onih kojima je potreban. Zanimljiva je i činjenica da Odbor za rodnu ravnopravnost Skupštine Crne Gore, kao ni Odbor za zdravstvo, rad i socijalno staranje, niti jednom nijesu tretirali ovo pitanje, iako je bilo prilika kada su adresirali probleme nestašice drugih lijekova.

1 Cisrodna osoba - osoba čiji se rodni identitet i pol pripisan na rođenju podudaraju
2 Prema zvaničnim podacima Asocijacije Spektra lijek je nedostupan od 2017.

Asocijacija Spektra, kao jedina feministička organizacija koju vode trans osobe kontinuirano radi na edukaciji zdravstvenih radnika/ca u Crnoj Gori, što je rezultiralo nešto pozitivnijim primjerima pružanja zdravstvene njege transrodnim osobama, ali još uvijek nedovoljno jer ove edukacije nijesu formalizovane, niti su obezbijedena sredstva za njihovo kontinuirano organizovanje, već se temelje na kontaktu sa pojedinačnim lekarima/kama, te distribuciju edukativnog materijala. Edukacijom zdravstvenih radnika/ca na ovu temu, se bavila i NVO Juventas, koja je godinama sprovodila edukacije, te distribuirala publikacija za unapređenje medicinske prakse prema LGBTI osobama. Transrodne osobe iz Crne Gore koje koriste ili su koristile zdravstvenu zaštitu najčešće slučajeve diskriminacije prijavljuju Spektri i/ili o njima govore kroz različite socijalne servise koje organizacija pruža. Ovo je pokazatelj da transrodne osobe u Crnoj Gori nemaju dovoljno povjerenja u institucije te veliki broj njih izbjegava korištenje zdravstvene njege, što direktno ugrožava njihovo zdravlje.

Nikola Ilić

RODNA RAVNOPRAVNOST U OBRAZOVNOM SISTEMU CRNE GORE

Poglavlje o rodnoj ravnopravnosti u obrazovanju navodi dostupne informacije, te analizu dostupnih informacija o rodnoj ravnopravnosti TIRV osoba u obrazovnom sistemu Crne Gore sa izrečenim preporukama.

U Crnoj Gori tema rodne ravnopravnosti koja uključuje TIRV osobe u sistemu obrazovanja je gotovo nepostojeća. Postoje relevantna poglavlja koja obrađuju temu roda, poput udžbenika “Biologije” za 8. razred osnovnih škola, međutim, u upotrebi su i udžbenici poput onog i “Neuropsihijatrije” u Srednjoj Medicinskoj školi, izadnog 1999. godine, koji je ispunjen homofobnom i transfobnom patologijacijom LGBTIQ+ osoba. Tokom 2021. godine, Centar za građansko obrazovanje je sproveo istraživanje Zastupljenost LGBTIQ tema u aktuelnim školskim programima.⁴³ U okviru istraživanja analizirano je 18 predmeta za srednje škole, odnosno 24 udžbenika, te i upotrebe ključnih riječi i

pojmovi vezanih za LGBTIQ osobe; identifikovana su mjesta u udžbenicima gdje postoji prostor da se obrade kvir pitanja, a obrada je izostala. LGBT teme se obrađuju u okviru izbornog predmeta Zdravi stilovi života, dok značajno manje na predmetu Pojedinaac u grupi koji je dopuna matorskog standarda za Psihologiju u 3. i 4. razredu. U predmetima maternjeg jezika kvir teme se uopšte ne pominju, iako je izučavanje ove oblasti izuzetno

Čak 83% srednjoškolaca/ki smatra da žene i muškarci imaju različite kognitivne sposobnosti, dok polovina smatra da imaju i potpuno različite intelektualne sposobnosti lako istraživanje nije ovo detaljnije ispitalo, niti je zasigurno utvrdilo da su ovi stavovi u korist muškaraca, to je moguće utvrditi na osnovu analize konstantnih i hroničnih globalnih trendova patrijarhalizacije.

pogodno za iste, te nije pronađena obrada kvir sadržaja ni u ostalim adekvatnim predmetima poput Etike, Evropskih integracija, Sociologije, Logike, Biohemije, Filozofije isl.

Ono što je bitno naglasiti u domenu pregleda školske literature je da ne postoje nikakva značajnija istraživanja, niti odrednice u okviru legislativnih sistema koje bi odredile kako se teme roda i pola obrađuju, te ni što je naučni konsenzus koji je nužno poštovati radi pružanja kvalitetnog obrazovanja i kreiranja vještina važnih za osposobljavanje srednjoškolaca i osnovaca.

Ono što su istraživanja pokazala je da su na udaru najviše TIRV prava od LGBT zajednice, te da većina srednjoškolaca ne pravi razliku između roda i pola, i prevalentno vjeruje u biološku determinisanost štetnih rodni uloga. Čak 83% srednjoškolaca/ki smatra da žene i muškarci imaju različite kognitivne sposobnosti, dok polovina smatra da imaju i potpuno različite intelektualne sposobnosti.⁴⁴ Iako istraživanje nije ovo detaljnije ispitalo, niti je zasigurno utvrdilo da su ovi stavovi u korist muškaraca, to je moguće utvrditi na osnovu analize konstantnih i hroničnih globalnih trendova patrijahalizacije.

Ministarstvo prosvjete je u saradnji sa UNICEF-om prepoznalo potrebu o reformi obrazovanja, i sprovelo istraživanje 2022. godine.⁴⁵ U nalazima istraživanja je prilikom obrađivanja različitih grupa koje nailaze na prepreke pravičnom i jednakom sistemu obrazovanja potpuno preskočena rodna kategorija.⁴⁶

Zastareli udžbenici, nekvalifikovano osoblje, degradiranje profesija prosvjetnih radnika/ca i visoki stepeni zabluda i predrasuda su pokazatelji trenutnog stanja u obrazovnom sistemu Crne Gore.

PREPORUKE:

1. Ključno je raditi na sistemu obrazovanja koji podstiče kritičko mišljenje i poštovanje: osiguravanjem mjesta LGBT temama u školama i vrijednostima koje promovišu pluralnost identiteta i njihovu nepovredivost.
2. Kreiranje školskih i univerzitetskih politika koje podstiču njegovanje univerzalnih kvir vrijednosti, solidarnosti i poštovanja.
3. Poštovanje prava na samoodređenje, korišćenje željenih zamjenica, slobodan pristup adekvatnim toaletima i svlačionicama, upitnici koji uključuju kategoriju roda, te i opšte podjele na grupe koje nisu podijeljene po rodu. Odsustvo navedenog bi trebalo tretirati disciplinskim mjerama.
4. Obrazovanje i podrška predavačima u domenu kvalifikacija je takođe neophodno, te i posebno obrazovanje usmjereno na oblast rodni identiteta i sličnih oblasti vezanih za rad sa djecom, adolescentima i mladima, te je dobra saradnja sa relevantnim pomagačima.

Aktivističke akcije na polju TIRV ravnopravnosti u obrazovanju

U toku 2021. i 2022. godine sprovedeno je nekoliko radionica koje su za cilj imale inkluziju TIRV osoba u Crnoj Gori u oblasti obrazovanja. Aktivnostima su se bavile skoro isključivo nevladine organizacije, te, umjesto hibridnog sistema u kojem se neprofitne organizacije sa kritičke distance bave relevantnim sociopolitičkim problemima, zapravo danas u Crnoj Gori izostaju ove teme kao integralni dio aktuelnog i relevantnog obrazovnog sistema.

>> Trening za nastavni i upravni kadar srednjih škola o prevenciji nasilja nad LGBTIQ osobama je realizovao Centar za građansko obrazovanje u januaru 2021. godine u dva modula: jačanje kapaciteta nastavnog i upravnog kadra srednjih škola za inkluzivan rad sa LGBTIQ učenicima/cama i pružanje adekvatne pedagoško-psihološke podrške, te jačanje kapaciteta nastavnog kadra za podučavanje učenika/ca o LGBTIQ tematici i značaju prihvatanja LGBTIQ osoba kao ravnopravnih i jednakih jedinki u našem društvu.

>> U martu 2021. godine Spektra je potpisala Memorandum o saradnji sa Srednjom ekonomskom školom „Mirko Vešović“, planirajući i kasnije realizujući obrazovne radionice za đake, nastavnike i drugo osoblje.⁴⁷

>> 2022. Spektra je potpisala Memorandum o saradnji sa nekoliko srednjih škola, uključujući one u Kotoru, Mojkovcu, Kolašinu i Podgorici, i održala radionice za đake i nastavnike. Zajedno sa Juventasom održana je radionica za trans i nebinarne studente u Cetinjskoj Gimnaziji.⁴⁸

>> Dalje, Asocijacija Spektra je realizovala 4 radionice prevencije vršnjačkog nasilja nad transrodnim osobama u srednjim školama, i to u: SMŠ „Braća Selić“ u Kolašinu i SMŠ „Vuksan Đukić“ u Mojkovcu, Gimnaziji „Slobodan Škerović“ u Podgorici, te u Gimnaziji u Kotoru, gdje je u svakoj učestvovalo između 13 i 17 učenika/ca.⁴⁹

Dostupni nalazi o akcijama relevantnih ograna u oblasti sistemske ravnopravnosti TIRV osoba u obrazovanju

Asocijacija “Spektra” je ukazala na to da transrodni učenici/ce¹ često doživljavaju maltretiranje, uznemiravanje i nepoštovanje u odnosu na

1 U Crnoj Gori, u patrijarhalnom duhu jezika, u gramatici rod ima klasifikaciju na muški živi, muški neživi, ženski i srednji. Ovakva podjela postoji u svim jugoslovenskim jezicima te pokazuje dominantnu upotrebu muškog roda i u crnogorskoj varijanti jezika i njegovim dijalektima. Jezik je rodno binaran kada se odnosi na ljude, odnosno praksa korišćenja postojećeg srednjeg roda je takva

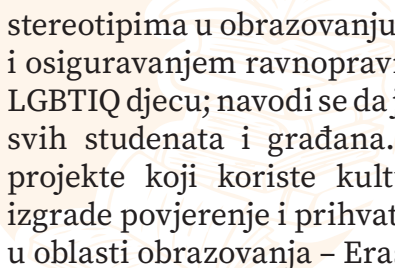
njihov rodni identitet i rodno izražavanje. Profesori obično odbijaju da koriste izabrano ime transrodnih učenika/ca, navodeći da moraju da koriste “ime iz dokumenata” kako bi se pridržavali “pravila i zakona”. Relevantno za temu je da ne postoje jasno definisana pravila u bilo kojoj instituciji koja definišu tretman ili zaštitu transrodnih osoba od diskriminacije, sa izuzetkom antidiskriminacijske politike Medicinskog fakulteta, mada nema podataka o tome kako se implementira ova politika. Nalazi ukazuju na nešto bolju situaciju u Podgorici u odnosu na gradove na sjeveru i primorju, pa posljedično TIRV đaci napuštaju svoje rodne gradove da bi obrazovanje nastavili u glavnom gradu zbog dostupnosti zaštitarskih servisa i programa podrške.⁵⁰

Mnoge mlade trans osobe često doživljavaju visok stepen vršnjačkog nasilja u školama zbog svog rodnog identiteta zbog čega nerijetko napuštaju obrazovni sistem, što ih dalje marginalizuje u pogledu šansi za adekvatno zaposlenje. Ovo su samo neki od faktora povećanog rizika od socijalnog isključivanja TIRV osoba. Mlade trans osobe su u značajnom riziku od vršnjačkog nasilja u školi, te zlostavljanja, samodestruktivnog ponašanja i samoubistva, ali i verbalnog i fizičkog zlostavljanja u porodicama. Interpolne osobe se mogu suočiti sa izuzetnim neprijatnostima u situacijama u kojima je neophodno da pokažu svoje tijelo – sistematskim ljekarskim pregledima, u školskim svlačionicama, kupatilima, bazenima itd. Interpolne osobe takođe prekidaju obrazovanje upravo da se ne bi izlagale nasilju. 68% trans ispitanika/ca ukazuje da nastavno osoblje u njihovim školama nema znanje i razumijevanje o problemima sa kojima se suočavaju trans učenici/e. Dalje su ispitanici_ce su pitani da li se u školama koje su pohađali učilo o rodu, polu, transrodnim i rodno varijantnim osobama, kao i da li se u njihovim školama učilo o LGBT temama. Svaki/a ispitanik/ca u intervjuima i na fokus grupama navodi da se o ovim temama nije uopšte ili vrlo malo pričalo.⁵¹

Izveštaji relevantnih strana o TIRV ravnopravnosti u obrazovanju

>> Evropska Komisija u Strategiji za jednakost LGBTIQ osoba za 2020-2025 navodi da bitku protiv nejednakosti u obrazovanju, zdravlju, kulturi i sportu vidi kao ključnu oblast za pružanje podrške zemljama članicama radi omogućavanja sigurnog i inkluzivnog obrazovanja za svu djecu, mlade i odrasle, te da će se konkretno pozabaviti rodnim

da se uglavnom primjenjuje na mladunčad životinja (za koja je u svakodnevnom korišćenju manje važna rodna različitost) i nežive objekte. Korišćenjem hibridne rodne muško/ženske gramatičke forme riječi pokrivena je rodna različitost u duhu jezika koji se svakodnevno koristi.

stereotipima u obrazovanju, maltretiranju i seksualnom uznemiravanju, te i osiguravanjem ravnopravnog pristupa pravima, zaštitama i servisima za LGBTIQ djecu; navodi se da je promocija inkluzivnog obrazovanja u interesu svih studenata i građana. Konkretno, Komisija navodi da će podržati projekte koji koriste kulturnu ekspresiju da pobijede diskriminaciju, izgrade povjerenje i prihvatanje i promovišu potpunu inkluziju kvir osoba; u oblasti obrazovanja – Erasmus+ i sličnih programa.⁵²

>> Strategija za unapređenje kvaliteta života LGBTI osoba u Crnoj Gori za period 2019-2023 definiše strateške ciljeve i aktivnosti u oblasti obrazovanja: podići obuhvat nastavnog osoblja osposobljenog za rad sa LGBTI osobama na minimalni nivo od 15% uz vođenje računa o ravnomjernoj geografskoj raspoređenosti obučenih nastavnika/ca, analizirati postojeće nastavne sadržaje u obrazovnim ustanovama sa aspekta zastupljenosti LGBTI tematike i njihovog inkluzivnog karaktera, u odnosu na najbolje prakse zemalja EU u školama je potrebno realizovati mjere za unapređenje uzajamne tolerancije i poštovanja, bez obzira na seksualnu orijentaciju ili rodni identitet, kako bi se time doprinijelo rješavanju problema maltretiranja LGBTI učenika/ca u školama, neophodno je ojačati inspekcijски nadzor u obrazovnim ustanovama kroz edukovanje prosvjetnih inspektora/ki u vezi sa primjenom relevantnog zakonodavstva.⁵³

>> Strategija za mlade 2017-2021 kreirana od strane Ministarstva prosvjete i Ministarstva sporta ni u jednom svom dijelu ne koristi riječi poput LGBT, rodno različiti, gej i slično. Jedina dodirna tačka ove strategije sa LGBT populacijom je predviđanje stručnjaka za seksualno obrazovanje u Domovima zdravlja. Strategija uopšte ne prepoznaje postojanje LGBT učenika/ca i generalno mladih, čime ih diskriminiše tako što im ne nudi targetirane servise pozitivne diskriminacije.

Analiza i preporuke

Kvalitativno istraživanje dostupnih podataka ukazuje na to da relevantno izučavanje i upoznavanje đaka i studenata sa rodom izostaje u obrazovnom sistemu Crne Gore. Uz aktivistički napor NVO sektora TIRV zajednica dobija minimalni nivo adekvatne zastupljenosti, prepoznavanja i razumijevanja TIRV identiteta, koncepta roda uopšte, te i rodne nebinarnosti, kako od vršnjaka, tako i od nastavnika u obrazovnom sistemu. Ovo za posljedicu ima nizak stepen razvojno-značajne socijalne podrške, te i visoke nivoe diskriminacije u različitim dimenzijama procesa obrazovanja, poput socijalne, formativne, pedagoške, kulturološke, refleksivne.

Istraživanja⁵⁴ su pokazala da odustvo obrazovanja, odnosno vrijednosti koje se konstruišu oko tradicionalnih rodni uloga, rezultiraju povećanom prevalencom doživljenog stresa, verbalnog nasilja i depresivnim simptomima. Za napredak u oblasti rodne ravnopravnosti u obrazovnom sistemu Crne Gore ključno je raditi na sistemu obrazovanja koji podstiče kritičko mišljenje i poštovanje, što je moguće postići osiguravanjem mjesta LGBT temama u školama i vrijednostima koje promovišu pluralnost identiteta i njihovu nepovredivost. Konkretnije, vrijednosti imaju centralno mjesto u svakom obrazovnom sistemu, te se sistemi vrijednosti postavljaju materijalima, predavačima i načinom obrade koji hrani vrijednosti znanja, razumijevanja i poštovanja.

Ovo je nemoguće bez komplemetarnog kreiranja školskih i univerzitetskih politika koje podstiču njegovanje univerzalnih kvir vrijednosti,² solidarnosti i poštovanja te bi ovo takođe znatno doprinijelo kreiranju bezbjedne sredine za sve učesnike obrazovnog sistema.

Poštovanje prava na samoodređenje, korišćenje željenih zamjenica, slobodan pristup adekvatnim toaletima i svlačionicama, upitnici koji uključuju kategoriju roda, te i opšte podjele na grupe koje nisu podijeljene po rodu, odnosno odsustvo navedenog bi trebalo tretirati disciplinskim mjerama.

Obrazovanje i podrška predavačima u domenu kvalifikacija je takođe neophodno, te i posebno obrazovanje usmjereno na oblast rodni identiteta i sličnih oblasti vezanih za rad sa djecom, adolescentima i mladima, te je dobra saradnja sa relevantnim pomagačima.

Milica Prelević

2 Kvir vrijednosti - Promovisanje pravde i jednakosti, autonomije i interzavisnosti, okončanje ugnjetavanja i trenutnih i istorijskih nejednakosti, obezbjeđujući zastupljenost svih glasova u zajednici. Vrijednosti koje se bore protiv dominacije nedivergentnih sistema u kojima jedna varijacija vrijedi više od drugih, te prkose heteropatrijhalnim i cis opresivnim sistemima, a vezane su i za borbu protiv sistema opresije nad osobama tamnijih i drugačijih boja kože od bijele i generalno protiv sistema kontrolisanja tijela: poput prinudnih sterilizacija, zabrane abortusa, kulturoloških zabrana modifikacije sopstvenog tijela, sa ekstenzijom na netrajne karakteristike poput kose, nakita, odjeće.

EKONOMSKI POLOŽAJ TIRV ZAJEDNICE I PRAVO NA RAD

U Crnoj Gori preovladava nepovoljna ekonomska situacija koja je nastala kao posljedica COVID-19 pandemije, okarakterisana cjenovnim šokovima, te najvišom inflacijom u posljednjih 15 godina.⁵⁵ Istraživanja su ukazala na to da ekonomske krize neravnomjerno utiču na pripadnike različitih marginalizovanih grupa te da produbljuju ekonomske nejednakosti.⁵⁶ Ovo činjenično stanje je važno uzeti u obzir i sa šireg, ali i uporednog aspekta Crne Gore, kao države i ekonomske zajednice sa Evropskom unijom. Iako recesija znači gubitak za sve, važno je uzeti u obzir ko će od tog gubitka više da ponese i koliko će se dugo oporavljati. Ekonomska marginalizacija ozbiljno utiče na trans zajednice širom Evropske unije (EU). U protekle dvije godine pandemija i energetska kriza, kao posljedica rata u Ukrajini pogoršala je opšti životni standard u Evropi i šire, ali i dodatno rasvijetlila veći dio strukturnih nejednakosti koje su jedan od uzroka marginalizacije sa kojom se suočavaju trans osobe na ovim područjima.⁵⁷

Crnogorski pravni i ekonomski sistem, nerijetko zaostaje da pruži adekvatnu podršku pripadnicima i pripadnicama TIRV zajednice prilikom zaposlenja.

Mnogobrojni zakoni, prvenstveno i Zakon o radu zabranjuju diskriminaciju po osnovu rodnog identiteta.

Međutim, niko ne garantuje pripadniku/ci TIRV zajednice da neće doživjeti diskriminaciju na radnom mjestu, i najvažnije - tokom obrazovanja, ili da će počinjena diskriminacija biti adekvatno sankcionisana.

Potkovanost kvalitetnim antidiskriminatornim zakonskim okvirima predstavlja samo jednu stranu ispravljanja i poboljšanja sistema koji treba da obezbijedi bazičnu jednakost. Problem je što mnogi definišu jednakost kao jednake prilike, bez uzimanja u obzir dubinu socijalne ugroženosti i siromaštva, koja u svoj kontekst mora uzeti okolnosti sa kojima se osoba, koja pripada marginalizovanoj grupaciji, u patrijahalnom i

konzervativnom društvu, kakva je Crna Gora, nosi/susrijeće. Važno je napomenuti da su aktuelne struje klerikalizacije u strukturama vlasti u Crnoj Gori, ali i pandemija virusa korona direktno i indirektno imale uticaj

na produblјivanje socijalno–ekonomskih poteškoća i nejednakosti poloţaja TIRV zajednice u društvu. Brojne nevladine organizacije, ukljuĉujući i Spektu, imale su suţen opseg izvora finansiranja, te je pruţanje psihosocijalnih servisa podrške bilo oteţano. Psihosocijalni servisi su duţnost drţave, ali je njihovo pruţanje prebaĉeno u potpunosti na leđa NVO sektora i zavisi iskljuĉivo od aktivistiĉkog angaţmana zajednice i njenih saveznika, te je manjak fondova direktno ugrozio opstanak ovih instrumenata. Konkretni primjer je odlaganje dodijele odobrenih sredstava za realizaciju projekata koji su prošli poziv Ministarstva finansija i socijalnog staranja u 42. Vladi Crne Gore,⁵⁸ koje je trajalo do aprila. Ovaj primjer je vaţno napomenuti, jer je konkretno kroz ovaj projekat, Asocijacija Spektu finansirala i grupe samopodrške, psihološke radionice, radionice samoodbrane i brojne druge aktivnosti koje su dio opšteg programa za osnaţenje i podršku TIRV zajednici, te su jedini servis psihosocijalne podrške ovog tipa u Crnoj Gori. Problem je riješen tek nakon medijskog reagovanja civilnog sektora, te upućivanja predtuţbe nadleţnom Ministarstvu.

Crnogorski pravni i ekonomski sistem, nerijetko zaostaje da pruţi adekvatnu podršku pripadnicima i pripadnicama TIRV zajednice prilikom zaposlenja. Mnogobrojni zakoni, prvenstveno i Zakon o radu⁵⁹ zabranjuju diskriminaciju po osnovu rodnog identiteta. Međutim, niko ne garantuje pripadniku/ci TIRV zajednice da neće doţivjeti diskriminaciju na radnom mjestu, i najvaţnije - tokom obrazovanja, ili da će poĉinjena diskriminacija biti adekvatno sankcionisana.

Odbijanje porodice i društva rezultira trans mladim ljudima koji pate od problema sa mentalnim zdravlјem, usamljenosti, niskog samopouzdanja, povlaĉenjem u sebe što ĉesto dovodi do napuštanja

PREPORUKE:

- 1.** Neophodno je formiranje dostupnih, pristupaĉnih i jasnih pravnih procedura za prepoznavanje roda, zasnovanih na samoodređenju.
- 2.** Olakšati pristup hormonskoj terapiji estradiolom.
- 3.** Uraditi istraţivanja na nivou Crne Gore koja bi dala adekvatne podatke za unapređenje strategija poboljšanja ekonomskog poloţaja TIRV zajednice.
- 4.** Utvrditi metod stvarne inkluzije TIRV zajednice na trţište rada.
- 5.** Sistem, drţave socijalne pravde, da postavi fer startnu liniju za sve svoje građane i građanke.

obrazovnog sistema vrlo rano ili do manjka aktivnog učestvovanja u školskim programima i vannastavnim aktivnostima koje podrazumijevaju visok stepen socijalizacije i vidljivosti. Sve ovo vodi do manjka podobnosti sve kompleksnijim zahtjevima tržišta rada, te trans osobe, pored straha od diskriminacije i nasilja, bivaju suočeni sa totalnim nedostatkom kvalifikacija za mnoga, konvencionalno poželjna radna mjesta.⁶⁰

Prema podacima sa kojima raspolaže Asocijacija Spektra, samo 3 transrodne osobe od 57 koje koriste ili su koristile socijalne servise tokom 2019. godine su u procesu dobijanja diplome fakulteta. Od te tri samo jedna osoba slobodno živi svoj rodni identitet. Interni podaci kojima raspolaže Asocijacija Spektra za 2022 godinu ne ukazuju na promjenu u ovim podacima.

Tokom 2019. godine, 3 mlade trans osobe napustile su redovnu srednju školu zbog nasilja i diskriminacije, zajedno sa nedostatkom adekvatne zaštitne reakcije školske uprave. Zbog iskustva nasilja, trans osobe koje su učestvovala u istraživanju navele su da su njihova iskustva u srednjoj školi *“traumatična, bolna”, “stresna i dosadna”, “brutalna”,* kao i *“katastrofa, užas, tužna u svakom slučaju”.*⁶¹ Spekrina saradnja sa obrazovnim institucijama jedan je od vidova podrške koji ima za cilj i ekonomsko osnaženje mladih ljudi.

Mnoga trans djeca i mladi se suočavaju sa odbijanjem od najranijeg doba i nasilja zbog njihovog trans identiteta. Ovo znatno povećava rizik da budu izbačeni iz porodičnih domova i/ili primorani da odu, što dovodi do beskućništva i gotovo sigurnog pada ispod granice siromaštva. Asocijacija Spektra često pokriva troškove kirije i računa za one koji su u opasnosti od beskućništva što je naročito bilo aktuelno tokom pandemije, kada je veliki broj članova/ica zajednice ostao bez posla i/ili bio primoran da se vrati kod roditelja/staratelja od koga trpi nasilje.

Tokom 2021. i 2022. godine inflacioni pritisci doveli su do rasta cijena nekretnina i kirija, te mladi trans ljudi, koji nemaju sigurno zaposlenje ili ga nemaju uopšte bivaju ostavljeni bez opcija. Cijene osnovnih životnih namirnica drastično su porasle i taj trend se nastavlja, pa potencijalno sklonište ili privremeno stambeno rješenje nije samo po sebi dovoljno za prevazilaženje finansijske krize. Stepenn inflacije mjeren indeksom potrošačkih cijena u oktobru 2022 godine je 18,5 % kada se uporedi sa istim mjesecom u 2021. godini, dok su stope inflacije za hranu i bezalkoholna pića 31,2 %, a cijene stanovanja, vode, struje, gasa i drugih goriva 15%

uzimajuću u obzir poređenje ista dva perioda kao kod opšte inflacije. Dodati dokazi koji idu u prilog navedenom može se pronaći na sajtu Monstata.⁶²

Trans ljudi suočeni su sa multidimenzionim strukturnim barijerama pri zapošljavanju. Skoriji primjer manjkavosti adekvatne podrške ili njen totalni izostanak kada su TIRV osobe u pitanju su se pokazali tokom pandemija i programa ekonomskog oporavka. Brojni benefiti i socijalna davanja, kao mjere protiv recesionih posljedica pandemije zaobišle su one koji su zbog nemogućnosti pronalaska posla primorani na rad na crnom tržištu ili seks rad koji je u Crnoj Gori nikada zakonski regulisan.

UN u Crnoj Gori navodi u svom izvještaju⁶³ da je 50 odsto LGBTI ispitanika potpuno izgubilo prihode ili su im prihodi smanjeni za više od 50 odsto. Više od polovine (56 odsto) izrazilo je zabrinutost zbog svoje ekonomske situacije, 25 odsto je identifikovalo hranu kao najvažniju potrebu tokom krize, dok je 17 odsto izdvojilo utočište. Ovo istraživanje je sprovedeno prije izrazitog rasta u cijenama.

S obzirom na učestalost niskog nivoa kvalifikacija, mnoge TIRV osobe u Crnoj Gori legalno zaposlenje uspiju pronaći u uslužnom sektoru. U skladu sa tim važno je napomenuti da je kroz program Evropa Sad minimalna zarada u Crnoj Gori od 2022 godine zvanično 450 eura. Međutim, problemi su se vrlo rano krenuli ređati, naročito u uslužnom sektoru, kada su se radnici žalili na zahtjeve poslodavaca da uvećani dio zarade vraćaju.⁶⁴

Napori Asocijacije Spektra i partnerskih LGBT organizacija prioritizuju iznalaženje trajnih rješenja kada je finansijska nezavisnost i stabilnost u pitanju trans zajednice u pitanju. Jedan od primjera javnih kampanja koje su adresirale ovu temu bila je i „*Moje je pravo da radim*“.⁶⁵ Ovo je jedna od rijetkih vidljivih inicijativa koja je ukazala na probleme sa kojima se susrijeću trans osobe na radnom mjestu, kao i nevidljive barijere koje im onemogućavaju dobijanje posla i/ili zadržavanje istog.

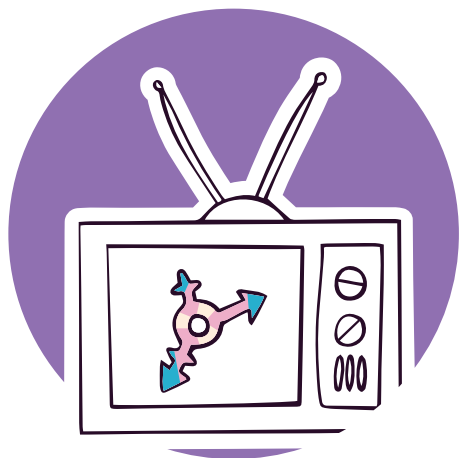
Prema podacima sa kojima raspolaže TGEU, pravno prepoznavanje roda može pomoći u sprečavanju diskriminacije i nasilja, a kada je su ove pravne procedure dostupne, pristupačne, jasne i zasnovane na samoodređenju, čitav niz drugih prava se može otvoriti za uživanje trans osobama. Na primer, posjedovanje ispravnih dokumenata može olakšati obrazovanje, dobijanje i zadržavanje posla, otvaranje računa u banci, pronalaženje stanovanja, i/ili lakši pristup zdravstvenoj njezi - što sve vodi do povećanja stabilnosti ekonomskog položaja trans osobe. Za širi kontekst preporuke

pravnog prepoznavanja roda baziranog na samoodređenju kao važnog koraka u procesu finansijske izvjesnosti i sigurnosti za trans osobe važno je ukazati i na podatak da u gotovo polovini zemalja članica Evropske unije, proces dobijanja odgovarajućih dokumenata kao i zdravstvene njege, koje podrazumijeva pravno prepoznavanje roda košta više od minimalne medijalne zarade i kreće se između 80 i 822 eura. Prema ovim podacima troškovi pravnog prepoznavanja roda su najmanji u zemljama članicama kod kojih se pravno prepoznavanje roda zasniva na samoodređenju, dok su najviši u zemljama članicama koje zahtjevaju medicinske intervencije, pod kojim spada i sterilizacija,⁶⁶ kao što je slučaj u Crnoj Gori.

Dodatne preporuke tiču se pristupa zdravstvenoj zaštiti i hormonskoj terapiji. Konkretna poveznica sa ekonomskom stabilnošću je višestruka. Primjer: Na TGEU panel diskusiji, TransCore, neprofitna organizacija koja se bavi trans pravima iz Rumunije, izvjestila na osnovu studije slučaja - da, dok je minimalac u Rumuniji iznosio prosječno 300 eura mesečno, mjesečni troškovi kupovine legalne kupovine hormona, redovno vađenje nalaza i redovni pregledi kod ljekara iznose preko 100 eura mjesečno.⁶⁷ **U Crnoj Gori, transrodne žene već dugi niz godina, i u trenutku pisanja ovog izvještaja nemaju pristup hormonskoj terapiji estradiolom, što ih neminovno primorava da isti nabavljaju na crnom tržištu, gdje pored opštih rizika o provjerenosti lijeka, plaćaju mnogo veću cijenu.**⁶⁸

U skladu sa navedenim podacima, važno je primijetiti da izostaje značajan broj istraživanja na nivou Crne Gore koji bi dao adekvatne podatke za unapređenje strategija poboljšanja ekonomskog položaja TIRV zajednice, te bi pored rješavanja vidnih strukturalnih i sistemskih problema, valjalo zagrebat i ispod površine i utvrditi metod stvarne inkluzije TIRV zajednice na tržište rada, koje bi pored finansijske sigurnosti, stabilnosti značila i potpuni nestanak nevidljivih barijera koje trans osobe imaju na svojim željenim karijernim putevima. Na kraju ovog poglavlja važno je napomenuti da rad NVO sektora može samo do određene granice da ide kada je u pitanju moć promijene i evolucije sistema. Sve dok sistem, države socijalne pravde, ne postavi fer startnu liniju za sve svoje građane i građanke, nejednakosti će ostati duboke rupe i teret koji, opravdano, neće svako uspijeti da iznese.

RODNA RAVNOPRAVNOST I TIRV ZAJEDNICA U MEDIJIMA

Mediji su ciljna grupa od posebne važnosti, imajući u vidu da mogu da doprinosu izgradnji otvorenog, pravednog, ravnopravnog i tolerantnog društva. Mediji imaju značajan uticaj na oblikovanje ljudskih uvjerenja i vrijednosti i percepciju stvarnosti, te su zato ključni kanali za promjenu stavova i preispitivanje stereotipa. Od medijske slike značajno zavisi javno mišljenje te pozitivna ili negativna medijska slika može izazvati pozitivnu ili negativnu reakciju društva na neku temu, pojavu ili čak marginalizovanu grupu, mogu direktno uticati na poštovanje ljudskih prava, ali i na porast nivoa mržnje, homofobije, transfobije i ksenofobije. U najgorim slučajevima mediji su uzrok nasilja nad cijelom jednom marginalizovanom grupom ili pojedincu/ki. Ovo su samo neki od stavova iznijetih na okruglom stolu “Medijsko izvještavanje o LGBTIQ osobama tokom 2020. godine u Crnoj Gori”, koji je organizovala Asocijacija Spektra, u saradnji sa Kvir Montenegro u Podgorici 2021. godine.⁶⁹

Posebnu pažnju autor izvještaja je skrenuo na portal IN4S koji bilježi najveći broj negativno ocijenjenog medijskog sadržaja jer kroz medijsku manipulaciju tj. spinovanjem i širenjem netačnih informacija direktno negativno utiče na kvalitet života, ali i bezbjednost TIRV osoba u Crnoj Gori.

Medijska slika u Crnoj Gori danas odraz je duboko polarizovanog društva.

„... u posljednjih godinu uočavamo porast mizoginije, koja je naročito pogađala žene u javnom i političkom životu. Homofobija dolazi iz mizoginije. I uvijek kad imamo dodatno ugrožena prava žena imamo i veću homofobiju, transfobiju i ugroženija prava LGBTIQ osoba i ostalih marginalizovanih grupa“,

poručila je tadašnja ministarka javne uprave, digitalnog društva i medija, Tamara Srzentić na spomenutom događaju.

Vidljivost TIRV osoba u crnogorskom društvu bilježi porast, međutim, u medijima je sasvim suprotna situacija o čemu svjedoče kvalitativni i kvantitativni izvještaji o stanju ljudskih prava i medija koje objavljuje Asocijacija Spektra.⁷⁰ Kroz svoj društveni angažman i aktivizam Asocijacija Spektra je prepoznala značaj i uticaj medija i adekvatnog medijskog izvještavanja na formiranje stavova u opštoj populaciji i direktno smanjenje nivoa predrasuda i stereotipa u odnosu na rodnu ravnopravnost. Takođe, ova organizacija se aktivno bavi podizanjem nivoa svijesti i znanja o ljudskim pravima među predstavnicima i predstavnicama medija.⁷¹

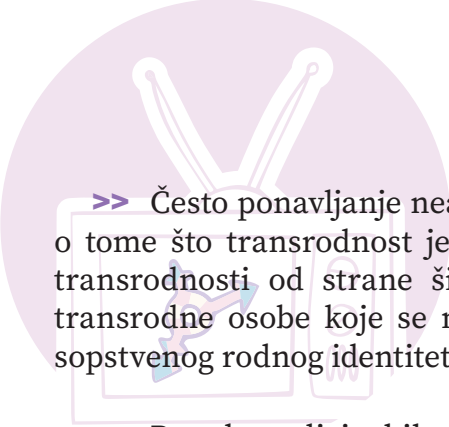
Kroz izvještaje o radu medija u Crnoj Gori, jasna je njihova tendencija da okupirani političkim i ekonomskim temama, kao i temom globalne pandemije, ostavljaju jako malo do nimalo prostora za izvještavanje o svemu ostalom uključujući i o TIRV zajednici. Upravo se u navedenim izvještajima može uočiti da je crnogorska interpolna zajednica praktično u potpunosti nevidljiva domaćim medijima.⁷²

Nevidljivost tj. manja ili veća vidljivost¹ u medijima nije jedini problem sa kojim se TIRV zajednica susreće. Zaključci Analize izvještavanja o transrodnim osobama u štampanim, online i elektronskim medijima u Crnoj Gori za 2020. godinu koju je Asocijacija Spektra publikovala u saradnji sa docentom na Fakultetu za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum u Beogradu, Aleksom Milanovićem ukazuju i na postojanje sljedećih problema:

1 Veća vidljivost može predstavljati problem ukoliko se prilikom izvještavanja o transrodnim osobama ne vodi računa o tome da se u svim segmentima izvještavanja rukovodi smjernicama i preporukama koje je transrodna zajednica usvojila i prezentovala javnosti.

PREPORUKE:

1. Prilikom izvještavanja o transrodnim osobama, mediji treba da koriste odgovarajuću terminologiju.
2. Treba da vode računa o tome da se u svim segmentima izvještavanja rukovode smjernicama i preporukama koje je transrodna zajednica usvojila i prezentovala javnosti.
3. Veći broj medijskih sadržaja trebalo bi posvetiti problemu transfobije i njenim posljedicama.
4. Temu transrodnosti i interpolnosti treba obrađivati i kroz što više različitih ličnih priča pri čemu crnogorski mediji moraju iskazati veći stepen samoinicijative.
5. Mediji bi dodatno trebali i da obrate pažnju na interseksionalnost TIRV aktivizma u Crnoj Gori, te da pruži platformu svim zainteresovanim stranama time potstičući proaktivniji pristup kreiranju javnog mnjenja ali i stvarajući prostor za kreiranje medijskog sadržaja od interesa za samu zajednicu a ne samo o njoj.

>> Često ponavljanje neadekvatne terminologije stvara pogrešnu sliku o tome što transrodnost jeste i tako loše utiče ne samo na prihvatanje transrodnosti od strane šire javnosti, već negativno utiče i na same transrodne osobe koje se nalaze u procesu (samo)otkrivanja i spoznaje sopstvenog rodnog identiteta.⁷³

>> Pored medicinskih tema mediji rijetko pokrivaju ili uopšte ne pokrivaju brojne teme koje se tiču pravne i zakonske regulative, a koje su od velike važnosti za transrodne i interpolne osobe.⁷⁴

>> Prenošnje negativnih/netačnih izjava političara ili javnih ličnosti bez bilo kakvog kritičkog osvrtu na ono što je izrečeno predstavlja puko širenje negativnih narativa o transrodnosti i doprinosi širenju transfobije u društvu.⁷⁵

>> Nedostatak inicijative da se pišu i objavljuju tekstovi koji ističu značaj trans aktivizma za opštu populaciju i društvo u cjelini.⁷⁶

Ovo su samo neki od problema sa kojima se TIRV zajednica susreće, ali koji se, nažalost, ponavljaju iz godine u godinu. Posebnu pažnju autor izvještaja je skrenuo na portal IN4S⁷⁷ koji bilježi najveći broj negativno ocijenjenog medijskog sadržaja jer kroz medijsku manipulaciju tj. spinovanjem i širenjem netačnih informacija direktno negativno utiče na kvalitet života, ali i bezbijeđnost TIRV osoba u Crnoj Gori. Pored ove očigledno maliciozne namjere razlog zbog kojih se navedeni problemi najčešće javljaju jeste neobaviještenost novinara i novinarki. Važno je dodati, da ovaj medij najveći doseg ima preko Telegram kanala IN4S, koji ima 8.688 pratilaca,⁷⁸ te kanal БУНТ је стање духа, koji ima 63.317 pratilaca.⁷⁹ Važno je istaći da oba kanala ne podliježu nikakvoj regulaciji, te su redovno izvor govora mržnje, kao i da je ovaj medij dobio finansijsku podršku Vlade Crne Gore tokom, kao i od državnih kompanija EPCG i CEDIS, te Rudnika uglja.⁸⁰

Pri pokušaju prevazilaženja navedenih problema autor smatra da je izuzetno je važno da u društvima unutar kojih su transfobija i homofobija duboko ukorijenjene, mediji koriste odgovarajuću terminologiju i izbace iz upotrebe pogrdnu i uvredljivu terminologiju. Prilikom izvještavanja o transrodnim osobama, važno je voditi računa o tome da se u svim segmentima izvještavanja rukovodi smjernicama i preporukama koje je transrodna zajednica usvojila i prezentovala javnosti.⁸¹

Takođe, veći broj medijskih sadržaja trebalo bi posvetiti problemu transfobije koja postoji u datom društvu i njenim posljedicama koje se ogledaju u kršenju osnovnih ljudskih prava, različitim oblicima diskriminacije i nasilju. Temu transrodnosti i interpolnosti treba obrađivati i kroz što više različitih ličnih priča⁸² pri čemu crnogorski mediji moraju iskazati veći stepen samoinicijative.⁸³ Mediji bi dodatno trebali i da obrate pažnju na intersekcionalnost TIRV aktivizma u Crnoj Gori⁸⁴ kao i njegovu važnost za cijelokupno društvo pogotovo u sferi rodne ravnopravnosti, te da pruži platformu svim zainteresovanim stranama time potstičući proaktivniji pristup kreiranju javnog mnjenja ali i stvarajući prostor za kreiranje medijskog sadržaja od interesa za samu zajednicu a ne samo o njoj.

Vojin Četković

RODNO INKLUZIVNE SOCIJALNE POLITIKE I SOCIJALNA ZAŠTITA TIRV OSOBA

Socijalna i dječja zaštita je djelatnost kojom se obezbjeđuju i ostvaruju mjere i programi namijenjeni pojedincu i porodici sa nepovoljnim ličnim ili porodičnim okolnostima, koji uključuju prevenciju, pomoć u zadovoljavanju osnovnih životnih potreba i podršku.⁸⁵ To najčešće podrazumijeva da se radi na poboljšanju njihove socio-ekonomske situacije, kao i kreiranje seta mjera koje će da podstaknu osobu da aktivno participira u društvu. Socijalna zaštita može imati različite oblike kao što su isplata materijalnih davanja, kuponi za nabavku hrane i drugih potrepština, zdravstvena zaštita, pomoć pri zapošljavanju i osiguranje za slučaj nezaposlenosti, profesionalna rehabilitacija, program subvencionisanja računa za električnu energiju, stambeno zbrinjavanje, obavezno penzijsko i invalidsko osiguranje i još drugih. U *Izveštaju za Crnu Goru za 2020. godinu* Evropska komisija navodi da, iako je ostvaren napredak u pravima lezbejki, gejeva, biseksualnih, transrodnih i interseksualnih osoba (LGBTIQ), potrebno je ojačati saradnju između Ministarstva rada i socijalnog staranja (sada Ministarstva finansija

Za mnoge transrodne osobe, koje ne posjeduju odgovarajuća lična dokumenta podrazumijeva da se njihov rodni identitet neprestano uvlači u javnu sferu. U mnogim svakodnevnim situacijama ova zajednica doživljava nejednak tretman i stalno preispitivanje njihovog rodnog identiteta. U ovom kontekstu vidimo zašto je taj zakon važan i kako može da doprinese poboljšanju kvaliteta života zajednici, a usko vezan za sve sisteme usluga koje se pružaju našim građanima i građankama.

i socijalnog staranja) i LGBTIQ zajednice, naročito u sektorima socijalne zaštite i zdravstva, da bi se obezbijedilo djelotvorno sprovođenje nove LGBTIQ strategije (2019-2023. godine) za koju je u avgustu 2019. godine formiran nacionalni tim za praćenje sprovođenja.⁸⁶ Iako je obaveza države da obezbijedi svim svojim građanima i građankama adekvatan sistem socijalne zaštite, a posebno marginalizovanim kategorijama društva, ipak dominantnu ulogu u pružanju tih

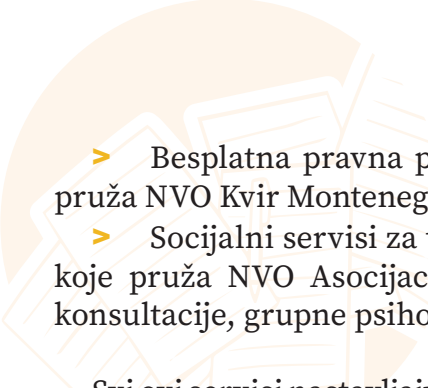
usluga imaju nevladine organizacije, zbog kontinuirane tendencije da se teret pružanja socijalnih servisa prenosi sa države na njih.

U kontekstu unapređenja kvaliteta života LGBT osoba u Crnoj Gori kao i osposobljavanja stručnih radnika i saradnika iz ove oblasti, od velikog je značaja činjenica da je realizovano više obuka kojima je obuhvaćeno 10% zaposlenih u centrima za socijalni rad. Ove obuke realizovane su od strane nevladinih organizacija, uglavnom su akreditovane. Aktivnosti na edukaciji zaposlenih u centrima za socijalni rad bi trebalo nastaviti i u narednom periodu do postizanja minimalnog obuhvata od 30%, kako bi se spriječio negativan uticaj fluktuacije kadra i, shodno tome, ojačali kapaciteti stručnih radnika/ca u predmetnom pitanju.⁸⁷ Ovaj podatak naveden je u *Strategiji za unapređenje kvaliteta života LGBT osoba u Crnoj Gori za period od 2019. do 2023. godine*, podaci iz akcionog plana za 2022. godinu pokazuju da je edukovano 4% stručnih radnika u centrima za socijalni rad za senzibilan pristup u radu sa LGBTI osobama.⁸⁸ Neophodan je intenzivniji rad usmjeren ka građenju kapaciteta socijalnih radnika/ca za rad sa LGBT osobama, kako su oni osobe koje dolaze u direktan kontakt sa zajednicom i imaju veliku ulogu u pružanju usluga iz Zakona o socijalnoj i dječijoj zaštiti, a od izuzetne je važnosti da im se tema transrodnosti približi. Potrebno je naglasiti ulogu socijalnih radnika/ca kao stručnjaka koji se bave proučavanjem i rješavanjem socijalnih problema kao i problema u međuljudskim odnosima.

Osim gore navedenih realizovanih obuka, važno je pomenuti da je Asocijacija Spektra, uz podršku Ministarstva za ljudska i manjinska prava, kreirala publikaciju „Rod, pol i socijalna zaštita“⁸⁹ u kojoj se nalaze smjernice za socijalne radnike/ce za afirmativno postupanje prema transrodnim i interpolnim osobama. Namijenjena je svim socijalnim radnicima/cama koji/e imaju želju da upoznaju spektar rodni i polnih različitosti, te da unaprijede svoje znanje o osobama koje izlaze iz društvenih polnih i rodni okvira i na taj način učine svoju praksu inkluzivnom i poštujućom za transrodne i interpolne osobe koje su u potrebi za socijalnom zaštitom. Kako je i u ovoj publikaciji navedeno: „U velikoj mjeri se potrebe transrodnih i interpolnih osoba ne razlikuju od potreba opšte populacije, ali svakako pokazuju određene specifičnosti“.⁹⁰ Situacija je i dalje ista po pitanju pružanja usluga socijalne zaštite, dakle te usluge nastavljaju da pružaju u velikoj mjeri nevladine organizacije.

Neke od tih usluga su sledeće:

> LGBT Drop in Centar otvoren od strane NVO Juventasa 2011. godine. Prvi centar ovakvog tipa u Crnoj Gori koji pruža raznovrsne usluge članovima zajednice kao što su: pristup ljekaru/ki, psihološkoj podršci, socijalnim radnicima/cama, servisu prevencije HIV-a i polno prenosivih infekcija (uz pomoć Kvir-a).

-
- Besplatna pravna pomoć i podrška u pratnji povjerljivog lica koju pruža NVO Kvir Montenegro.
 - Socijalni servisi za transrodne, rodno varijantne i interpolne osobe koje pruža NVO Asocijacija Spektra (grupe samopodrške, individualne konsultacije, grupne psihološke radionice).

Svi ovi servisi nastavljaju da traju, iz godine u godinu, uz pomoć sredstava koje ove organizacije uglavnom pribavljaju od strane inostranih donatora, a ponekad i od određenih nadležnih ministarstava u okviru Vlade Crne Gore. Unapređenje socijalne zaštite za sve LGBTI osobe je prijeko potrebno, sa posebnim osvrtom na transrodne, rodno varijantne i interpolne osobe, kao naročito ranjivu kategoriju u okviru već marginalizovane LGBTI zajednice. Iako se položaj ove zajednice znatno poboljšao u poslednjih 10 godina, a velikim naporima i intenzivnim zagovaranjem od strane nevladinog sektora, i dalje postoji potreba za naglašavanjem da ljudska prava LGBTI osoba nijesu u potpunosti poštovana i da je potrebna konstantna borba za istim.

Ono što je dodatno izazovno, a vezano za Zakon o pravnom prepoznanju roda baziranom na samoodređenju jeste, da, iako bi postojale specifične socijalne usluge koje bi se pružale transrodnim, rodno varijantnim i interpolnim osobama, prepreku bi predstavljalo neposjedovanje adekvatne lične dokumentacije u kojima se oznaka pola poklapa sa rodnim identitetom, a bez prethodnog prolaženja kroz nehumani proces sterilizacije koji se danas zahtijeva od strane Ministarstva unutrašnjih poslova. Za mnoge transrodne osobe, koje ne posjeduju odgovarajuća lična dokumenta podrazumijeva da se njihov rodni identitet neprestano uvlači u javnu sferu. U mnogim svakodnevnim situacijama ova zajednica doživljava nejednak tretman i stalno preispitivanje njihovog rodnog identiteta. U ovom kontekstu vidimo zašto je taj zakon važan i kako može da doprinese poboljšanju kvaliteta života zajednici, a usko vezan za sve sisteme usluga koje se pružaju našim građanima i građankama.

Prema poslednjim istraživanjima javnog mnjenja o percepciji prema LGBT osobama, pozitivan stav javnosti po pitanju poštovanja prava LGBT osoba u Crnoj Gori je zabilježio rast od 5% (*Istraživanje stavova javnog mnjenja o percepciji prema LGBTIQ osobama*, CGO, 2022.)⁹¹ međutim i dalje ne postoji adekvatan sistem socijalne zaštite koji će se pružati ranjivim kategorijama društva od strane države. Ovaj podatak je pokazatelj toga da javnost ili nije dovoljno informisana o ljudskim pravima marginalizovanih kategorija ili je percepcija poštovanja prava potpuno pogrešna.

Prava su poštovana samo onda kada svi imamo jednake šanse, uz prepoznavanje naših različitih početnik pozicija, i onda kada je kvalitet života svih ljudi na zadovoljavajućem nivou.

Danijela Nikić

DRUŠTVENO PRIHVATANJE TIRV OSOBA

Tokom 2021. i 2020. godine, urađeno je nekoliko istraživanja koja su se bavila ispitivanjima stavova u društvu o različitim marginalizovanim skupinama, međutim samo jedno se bavilo isključivo stavovima opšte javnosti o LGBTI zajednici, i to „Istraživanje javnog mnjenja u Crnoj Gori: Stavovi o LGBTI populaciji“,⁹² sprovedeno od strane Kantar Srbija, TMG Insights & Stars Up Crna Gora, a pripremljeno za NVO Juventas. Navedeno istraživanje bilježi napredak u odnosu na neke stavove javnosti, poput stava o prihvatljivosti nasilja nad LGBTI osobama, ili svijesti o štetnom uticaju prisiljavanja djece na prilagođavanje tradicionalnim rodnim normama. Međutim, konstatovano je takođe da negativni stavovi prema LGBTI osobama, ne samo da preovladavaju, već i da pokazuju stepen regressa u odnosu na 2016 i 2019. godinu. Istraživanje, takođe, pokazuje i još uvijek nedovoljnu vidljivost LGBTI osoba, na šta ukazuje činjenica da većina građana/ki (preko skoro 90%) i dalje ne poznaje lično LGBTI osobe. Imajući u vidu da osobe koje poznaju nekoga ko je pripadnik LGBTI zajednice imaju generalno pozitivnije stavove o LGBTI osobama, kao i to da većina građana/ki Crne Gore ne poznaje nikoga ko je homoseksualne/biseksualne orijentacije, ali i transrodne i interpolne osobe - ne čudi prilično izražena socijalna distanca građana Crne Gore prema LGBTI populaciji. Prema istraživanju, negativnije stavove prema ovoj populaciji, imaju građani/ke koji/e nemaju kontakt sa LGBTI osobama. Ipak, ohrabruje činjenica da je porastao broj građana/ki koji bi u potpunosti podržali svog poznanika/prijatelja/kolegu/komšiju kada bi saznali da je pripadnik/ca LGBTI zajednice. Tokom 2022. Godine, Istraživanja o trendovima u oblasti diskriminacije u Crnoj Gori koje je sproveo Centar za demokratiju i ljudska prava (CEDEM), pokazalo je povećan stepen socijalne distance građana/ki u odnosu na LGBTI osobe,⁹³ što ne čudi, kada se uzme u obzir polarizacija crnogorskog društva, te učestao govor mržnje od strane političkih elita, koji u kontinuitetu ostaje neadresiran.

U nastavku ovog poglavlja slijede tekstovi TIRV osoba o društvenom prihvatanju rodne raznolikosti, u odnosu na različite aspekte njihovih rodni identiteta i iskustava.

Aleksa Radonjić:

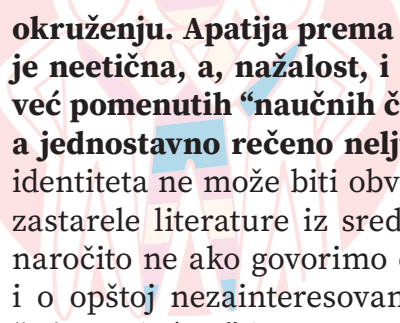
Problemi transrodnih, rodno varijantnih i interpolnih osoba su društveni problemi

Kad je prvi put isplivala vijest o prvoj rodno fluidnoj osobi koja je došla do pozicije u administraciji novog Američkog predsjednika Džoa Bajdena, svijetom su obišle slike Sema Brintona⁹⁴ u žutoj haljini sa crvenim karminom zbog kojih je svijet odjednom zaboravio na rastući problem siromaštva i sveopštu nemogućnost ispunjavanja osnovnih životnih potreba. Sem Brinton je rodno fluidna osoba, koja trenutno obavlja funkciju zamjenika pomoćnika sekretara za odlaganje istrošenog goriva i otpada u Ministarstvu energetike SAD⁹⁵ i neko vrijeme na internetu bila meta govora mržnje, što nije zaobišlo ni Crnu Goru i region u kojem živimo.

Amerika je daleko, a naše društvo oduvijek zauzeto drugim, “domaćim” bitkama, zbog kojih zagovaranje ljudskih prava nikad ne stigne na red – to je ipak “problem Zapada”. Za zagovaranje nema vremena, dok se za odbijanje uvijek nađe, i najednom stigne taj Zapad, i to preko naših leđa. Istina je da smo se, kao TIRV zajednica, navikli na šamare u obliku komentara i šamare u fizičkom smislu. Sama navika svjedoči da smo sa nasiljem na “ti”, što je jasna simptomatika hronične društvene dijagnoze. Otupili smo na riječi koji pristižu od duboko “pravoslavnog” i strogo desničarskog, a često i dijela koji naginje ka “liberalnim” i “sekularnim” opredeljenjima.

Stiže ta vijest i odjednom Amerika ne bi tako daleko. Taj momenat pamtim, jer je na tren otupljenost nestala. Bio sam ljut, bijesan, pogođen i na kraju tužan dok sam čitao komentare na *Facebook-u*, gdje su se ljudi se bez imalo uzdržavanja podsmijavali i kritikovali identitet rodno fluidne osobe i njeno ispoljavanje istog, podcrtavajući rodnu binarnost kao jedinu važeću i društveno prihvatljivu opciju. Dodatno me iznenadio komentar studenta medicine, koji je ponosno isticao svoje zvanje, argumentirajući da “takvi identiteti nisu normalni”, što je stručno potvrdio i sporedni Facebook komentator: “to” je neprirodno, nauka to ne podržava, to su hromatske aberacije, to su “slučajevi za psihijatriju”.

Ovakve pojave nisu bezazlene, već simptomatične. Mladi studenti, a budući ljekari, i dalje su podučavani u vrlo problematičnom

okruženju. Apatija prema nadograđivanju znanja u okviru svoje struke je neetična, a, nažalost, i zanemarena. Zbog nje dolazi do zagovaranja već pomenutih “naučnih činjenica” koje su sve sem naučne i empirične, a jednostavno rečeno neljudske, nehumane i neempatične. Tema TIRV identiteta ne može biti obvladana niti argumentovana jednim poglavljem zastarele literature iz sredine 20. vijeka u okviru predmeta “Genetika”, naročito ne ako govorimo o obrazovanju na fakultetskoj ravni. To govori i o opštoj nezainteresovanosti i inherentnoj netrpeljivosti prema svemu “odstupajućem” iz grupe a i grupe b. Netrpeljivost vodi do nevidljivosti i tako je osiguran začarani krug netolerancije i zanemarivanja.

Razočaravajuća je činjenica da “osim Medicinskog fakulteta u Podgorici, koji je 2013. godine postao prva i jedina obrazovna institucija u Crnoj Gori koja ima antidiskriminacionu politiku, koja je kreirana u saradnji sa NVO Juventas, druge obrazovne institucije u Crnoj Gori, još uvijek nemaju politike koje se konkretno bave zaštitom učenika/ca po osnovi seksualne orijentacije, rodnog identiteta, rodnog izražavanja i/ili polnih karakteristika.”⁹⁶ Uprkos radu NVO, iz jednog iskustva bivšeg nebinarnog studenta medicinskog fakulteta saznajem da katedra održava svoj status quo i negira njihov rad i trud, ne mijenjajući suštinske greške koje generacijski ponavljaju.

Na mladima svijet ostaje, posljedično ne mogu da vidim sjajnu budućnost. Kao transrodni muškarac svjedočim brojnim neprijatnim, bolnim, i u krajnjoj mjeri neetičnim postupcima zdravstvenih radnika. Od takvih interakcija sam razvio traumu, i svaki odlazak kod doktora za mene predstavlja ogroman strah, nesigurnost, i duševni bol. Zbog toga često zapustim ozbiljne zdravstvene probleme, koji se samo gomilaju i znatno smanjuju kvalitet mog života. Pravo na kvalitetnu zdravstvenu njegu je pravo svakoga pojedinca, s tim da TIRV ljudima rodni identitet, odnosno prezentovanje istog, stvara dodatan nepremostivi problem u ostvarivanju tog prava. Nažalost, ja nisam izolovan primjer, preciznije govoreći, ne poznajem transrodnu osobu koja nema slična, ista ili gora iskustva. Zbog opšteg nerazumijevanja naših endokrinih sistema, tijela i promjena na istim, pa i posljedica koji teror ostavlja na naše mentalno zdravlje, primorani smo da sami nalazimo rješenja, sami učimo, sami budemo svoji eksperti, sami dijelimo znanje kroz zajednicu, i na kraju edukujemo zdravstvene radnike, koji ponekad naše lične studije odbijaju, obilježavajući ih laičkim. Samim tim stvoren je još jedan začarani krug, koji je u najmanjem zanemarljiv, a u najgorem slučaju opasan po život za članove/ice naše zajednice.

Crnogorsko društvo i institucijska praksa se dogovaraju da li će ponašati ljudski ili ne, a u međuvremenu TIRV zajednica strada. Razotkrivši put od često zanemarenog govora mržnje do dubljeg institucijskog problema, otkrio sam samo vrh sante leda. Važnosti podrške institucija vrlo dobro oslikavaju i primjeri fizičkog nasilja nad TIRV zajednicom, sa takoimenovanim “elementima zločina iz mržnje”. Svaki korak je udarac u nevidljiv zid: oduzetim pravima na zdravstvenu njegu, pravnu podršku i slobodu izražavanja, prečesto ostanemo bez alata da se protiv nasilja borimo, dodatno umorni igrajući uloge onih koji bi trebalo da nas kao svoje građane brane.

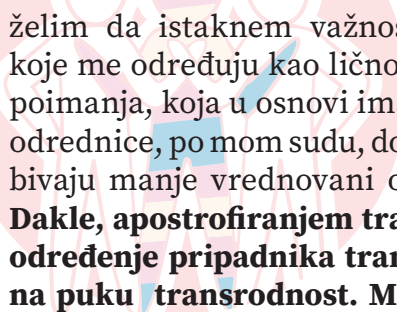
Nije dovoljno da samo mi, u sklopu nevladinih organizacija, razrađujemo ovu tematiku, kojom smo prinuđeni da se bavimo od dana kad smo počeli da živimo svoje živote. Bezazlenosti poput negativnih komentara dobijaju nov kontekst kad po njima zagrebemo i otkrijemo cijelu stratigrafiju društvenih, institucionalnih i pravnih problematika. Potrebna nam je podrška i ažuriranje rada institucija, vidljivost u medijima, potrebno je da nam društvo bude glas kad naš zaškripi i promukne od konstantne vike i borbe za dostojanstven ljudski život. Problem jedne ranjive grupe je problem cijelog društva, jer uprkos svim sistemima modernog doba, izolacija i grupacija nas čini desenzibilisanim, oslabljenim, i lakšim za sve vrste manipulacija.

Vuk Adžić:

Transrodni identitet kao jedan od mojih mnogih identiteta

Govoreći o rodnom identitetu kao jednom od važnih djelova ličnog identiteta, smatram da, pojam transrodnog muškarca jeste samo jedna od odrednica pojedinca koja ga smješta u određeni društveni kontekst. Imajući u vidu društvene okolnosti u Crnoj Gori danas, u kojoj biva i djeluje jedna transrodna osoba, čini se da određenje individue kao transrodne postaje više od identitetskog određenja i neminovno podrazumijeva borbu za osnovna ljudska prava u društvenoj zajednici.

Polazeći od ličnog primjera, želim da istaknem da, kao jedan od pripadnika zajednice TIRV osoba, svoj identitet osjećam i gradim kao brat, sin, stric, vjernik Srpske pravoslavne crkve, a onda i kao transrodna osoba, ne stavljajući transrodnost, pritom, kao najmanje važnu instancu moje ličnosti, već kao jednu od podrazumijevajućih. Ovom činjenicom

želim da istaknem važnost izjednačavanja svih pomenutih korelacija, koje me određuju kao ličnost koja pripada određenom društvu. Sva druga poimanja, koja u osnovi imaju stavljanje transrodnosti kao primarne lične odrednice, po mom sudu, doprinose tome da pripadnici ove rodne zajednice bivaju manje vrednovani od društveno „prihvatljivih“ rodnih identiteta. **Dakle, apostrofiranjem transrodnosti kao jedne od segmenata ličnosti, određenje pripadnika transrodne zajednice nije banalizovno i svedeno na puku transrodnost. Mi transrodne osobe, jesmo i bivamo osobe sa svakodnevnim izazovima, pri čemu radimo, živimo, imamo određene hobije, zabavu, a da pri tome dajemo i određeni društveni doprinos.**

U cilju boljeg rasvjetljavanja položaja TIRV osoba, navodim i lično iskustvo, odnosno čin mog krštenja kao transrodnog muškarca, koje je ujedno i prvo ove vrste u istoriji Srpske pravoslavne crkve⁹⁷ želeći pri tome, da u kontekstu samog krštenja, istovremeno naglasim poziciju transrodne osobe koja želi da ostvari svoja vjerska prava u Crnoj Gori danas. Naime, budući da u samom trenutku krštenja nisam posjedovao lična dokumenta na promijenjeno ime, a da istovremeno nisam prošao genitalnu operaciju samog procesa tranzicije, spoznao sam važnost uloge SPC u mom životu, kao transrodne osobe u smislu razumijevanja koje na jednakoj osnovi pruža svim svojim vjernicima jer sam, naposljetku, imao priliku i zadovoljstvo da budem kršten u Hramu Hristovog vaskrsenja u Podgorici. S druge strane, iskustvo u razumijevanju od strane državnih institucija bilo je posve drugačije. Sama praksa je, za jednu transrodnu osobu, uveliko otežavajuća, jer, na primjer, kada TIRV osoba svoja, još uvijek nepromijenjena dokumenta, predaje na šalterima raznih institucija, uvijek je prisutna i izvjesna doza neprijatnosti zbog reakcije sredine (katkad sa obje strane šaltera) koja, barem iz ličnog iskustva, ne zna biti blagonaklona.

Takođe, možda najvažnije i najbolnije iskustvo koje je obilježilo moj put na radu u poboljšanju položaja transrodne zajednice, jeste nasilje kojem sam bio izložen, a koje je presudno uticalo na, ne samo moje mentalno i fizičko zdravlje, već i dalje orijentisanje u smislu pravca mog profesionalnog djelovanja. Kada sam te kobne noći, zbog svoje rodne orijentacije, prije tri godine bio pretučen na pragu porodičnog doma u Kolašinu⁹⁸ promjene koje su uslijedile bile su prekratnice na brojnim životnim poljima. Ugroženog psihičkog zdravlja nisam se osjećao sposobnim da nastavim dalje aktivnosti u vezi sa TIRV zajednicom, pa sam se u tom periodu posvetio svom psihičkom zdravlju i miru, koje je u tom periodu, za mene moralo biti prioritet. Iskustvo koje dijelim ima za cilj rasvjetljavanje teškog položaja

transrodnih osoba, koje svakodnevno nose teret brojnih osuda i predrasuda sredine.

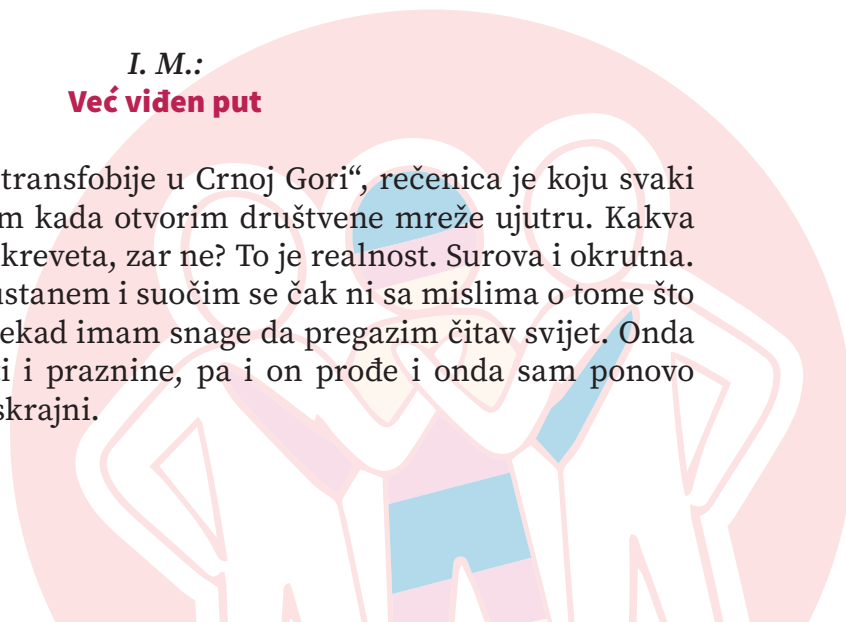
Osvrćući se na položaj transrodnih osoba u Crnoj Gori, svakako da je, u određenim segmentima, primjetno poboljšanje položaja ove društvene zajednice, ali je i neophodno aktivno pospješivati saradnju sa društvenim institucijama, u vidu edukacija. Takođe, preporuka je, odnosno važan segment razvoja poboljšanja položaja naše zajednice, i nastavak rada na promjeni slike koja se o transrodnim osobama plasira putem raznih medijskih sadržaja. Svjedoci smo da, kroz određene političke kampanje, svakodnevno možemo čuti govor mržnje, koji bezmalo doprinosi povećanju stepena transfobije i homofobije u našem društvu. Osim toga, brojni mediji kroz senzacionalističke naslove i dramatične narative o transrodnim osobama, šalju bezmalo negativnu sliku koja ugrožava i narušava već nepovoljni položaj pripadnika ove zajednice.

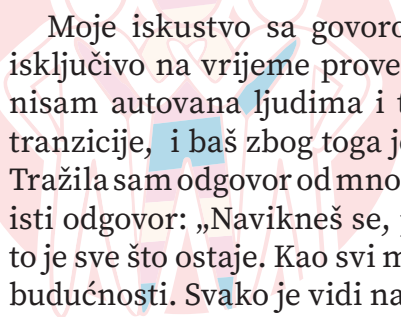
Većina transrodnih osoba bila je i jeste u nezavidnim egzistencijalnim uslovima bez mogućnosti zaposlenja, a fizičko i psihičko nasilje u porodici i van porodičnog doma samo su neki od izazova sa kojima se jedan transrodni pojedinac svakodnevno susreće. Pored već pomenutog etiketiranja, egzistiranje transrodnog pojedinca u takvim društvenim okolnostima biva izuzetno otežano.

Na kraju, sagledavajući trenutno, unekoliko poboljšano stanje po pitanju položaja transrodne zajednice u Crnoj Gori, a ističući i da je u posljednjih par godina javno deklarisanje TIVR osoba kao pripadnika ove zajednice vidljivije, smatram da je neminovno i ubrzanje puta TIRV osoba ka boljem životu i opštem društvenom dostojanstvenom statusu.

I. M.:
Već viđen put

„Novi dan, nova žrtva transfobije u Crnoj Gori“, rečenica je koju svaki dan bez izuzetka pročitam kada otvorim društvene mreže ujutru. Kakva motivacija za ustajanje iz kreveta, zar ne? To je realnost. Surova i okrutna. Nekad nemam snage da ustanem i suočim se čak ni sa mislima o tome što ću čuti tog dana, a ipak nekad imam snage da pregazim čitav svijet. Onda dođe osjećaj izgubljenosti i praznine, pa i on prođe i onda sam ponovo najjača. I tako u krug. Beskrajni.

Moje iskustvo sa govorom mržnje prema TiRV osobama fokusira se isključivo na vrijeme provedeno u školi. Rijetko kad je upućeno meni, jer nisam autovana ljudima i trenutno prolazim kroz prve korake socijalne tranzicije, i baš zbog toga je teško i čuti. Pitala sam mnogo puta za savjet. Tražila sam odgovor od mnogih starijih ljudi iz zajednice, ali uporno dobijam isti odgovor: „Navikneš se, pa više ne boli!“ Ne želim da se navikavam, ali to je sve što ostaje. Kao svi mladi ljudi tako i ja sa svojim društvom pričam o budućnosti. Svako je vidi na različit način. Moj problem je što je ja često ne vidim. Maglovita je, a magla je gusta samo zbog toga što ja zaista jesam...

Kada sam se autovala ljudima kao cis gej muškarac, često sam se susretala sa komentarima poput: „U redu sam ja sa prva tri slova akronima LGBT+, ali četvrto mi je bolesno.“ Pogađalo me, ali sam se pretvarala da sam okej s tim pravdajući se da makar znaju dio istine i da je to prvi korak. Neko vrijeme sam tako živjela i moram priznati obistinilo se ono što su mi govorili – navikla sam se.

Nakon nekog vremena sam čula da će se u omladinskom centru održati radionica o transrodnosti i odlučila sam da pođem. Strah i uzbuđenje su prolazili kroz mene boreći se ko će da nadvlada. Moja, tadašnja i sadašnja najbolja drugarica pošla je sa mnom. Komentarisale smo kako bi bilo super da govori zapravo transrodna osoba, ali ipak se nismo nadale. Radionicu vode djevojka i momak. Primijetila sam odmah da su bili mojih godina, možda malo stariji. Nakon upoznavanja sa temom, momak ustaje i glasno da ga svi čuju kaže: „Ja sam trans muškarac!“ Iznenađenje, suze, smijeh, svega je bilo. Stariji svega četiri godine od nas, rekla sam drugarici. Slušavši njegov trnovit put, obuhvatila me je jeza. Šta li tek mene čeka? Ali, on je bio tu. Odjednom se magla prorijedila. Vidjela sam se u ogledalu kako sam oduvijek željela. I tako kreće život novog poglavlja od nekoliko mjeseci.

Moje prvo autovanje bilo je istoj drugarici koja je bila sa mnom na radionici. Zagrlila me je, plakale smo zajedno. Nastavlja se naše sad već trinaestogodišnje druženje. Osjećaj sigurnosti i zadovoljstva me je prebrzo povukao i napravila sam grešku. Odlučila sam da kažem još jednoj grupici prijatelja. Aktivno smo se družili i mogu reći da sam bila ubijeđena da će me prihvatiti. Greška. Sve što sam dobila je smijeh. Nepoštovanje mojih ličnih prava. Kad bismo ostali sami koristila sam željene zamjenice, a sačekao bi me komentar: „U, ja zaboravih na ovo.“, uz smijeh. Ubrzo nakon toga su stvarno zaboravili. To me obeshrabrilo i odustala sam.

Tema prava TIRV osoba opet je pokrenuta u društvu nakon što sam dobila pročitala rezultate istraživanja koje je NVO Spektra sprovodila

po školama. Istraživanje se zvalo „Stavovi srednjoškolaca prema rodnim različitostima“. Rezultati istraživanja pokazuju da srednjoškolci/ke imaju podjeljena mišljenja o tome da li su rod i pol isto - 46% njih smatra da su isto, dok se 42% izjasnilo da smatra da rod i pol nisu isto. Takođe, 63% ispitanika/ca smatra da muškarci i žene imaju različite emotivne potrebe, a 53% da se muškarci i žene razlikuju i po seksualnim potrebama. U kvalitativnom dijelu istraživanja, ispitanici/ce su pitani/e da li se u školama koje su pohađali učilo o rodu, polu, tranrodnim i rodno varijantnim osobama, kao i da li se u njihovim školama učilo o LGBT temama. Svaki/a ispitanik/ca u intervjuima i na fokus grupama navode da se o ovim temama nije uopšte ili vrlo malo pričalo. Istraživanje me je totalno oborilo, iako sam očekivala ovakav odgovor. Kad sam pohađala predmet Zdravi stilovi života, vidjela sam u knjizi poglavlje pol, rod i seksualnost. Profesor je tu temu preskočio. Svakako znam šta bi bilo. Nerijetko je znao da „baci“ komentar poput: „Ne plaći kao kakva djevojčica, ti si muško!“ Nije vrijedno spomimanjaja da smo ga prijavljivali, ali do pomoći nikad nismo stigli.

Srećom, istraživanje je došlo i do moje profesorice biologije, koja je zbog toga jedini profesor u školi koja zna i poštuje moj rodni identitet do kraja. Pokrenula je tu temu na času pitavši da neko objasni razliku između pola i roda. Samo mogu reći da sam nakon svih odgovora koje sam čula pomislila da je istraživanje za koje sam mislila da je propast bilo zapravo odlično. Svađa, galama, uvrede. Svega je bilo. Nakon zvana za kraj časa, pošla sam kući u suzama, a sutra ujutru ušla u školu spremna za „novi dan“.

Moje društvo i ja smo upoznali još jednu rodno varijantnu osobu. Rekla nam je svoje ime i zamjenice. Za mene je to bio zakon. Ipak, bio je to još jedan poraz. Moje društvo ju je ismijavalo. Iza leđa komentarišu: „kako se zove onaj, ups, ona, brate ONO ne znam šta je...“ Svaka rečenica je tako počinjala. I šta da očekujem. Daj još jednu šansu, mislim. Kada je raskinuo poznati trans par iz serije koju smo zajedno gledali, drugarica me je pitala da li sam za to čula. Prije nego što sam uspjela da odgovorim drug je dobio „Ček, on je ona, a ona je on je l’?“ Naravno kroz ironičan smijeh.

Neću više. Ne želim. Ali volim ih, moram. Borim se sa svojim mislima poslednji put, prije nego ih pustim. Imala sam i lijepih i ružnih iskustava u mojoj trans priči, ali ono što sam mukom naučila i što nosim kao teški kamen sa sobom je da se kao trans osoba moraš često miriti s gubicima, a to je za mene najteže. Baš zbog toga je na klasično drugarsko pitanje. „kako si?“ moj stalan odgovor: „Živo.“

AKTIVIZAM I DRUŠTVENI ANGAŽMAN TIRV ZAJEDNICE

Aktivizam je jedan od stubova građanske promijene sistema. Trans aktivizam na našem području ima dodatnu težinu. Prije svega, jer doprinosi vidljivosti i razbija mit da trans osoba „nema kod nas“, ali i radi toga što remeti granice strukturalne opresije i tjera na promjenu. Trans aktivizam, pogotovo u konzervativnoj sredini, je sam po sebi interseksionalan¹ i doprinosi zajedničkoj borbi za potpuno oslobođenje. On učvršćuje primljenost i pravo shvatanje pojma solidarnosti, a posebno je važan za razumijevanje ovog koncepta u širem smislu, na prostoru Centralne i Istočne Evrope.⁹⁹

Andela Dejvis je navela: *“Ukoliko želimo interseksionalnu perspektivu, trans zajednica nam pokazuje taj put. Upravo su oni ti koji su nas naučili da preispitujemo pojam percipirane “normalnosti”.*

Asocijacija Spektra je nesumnjivo doprinjela normalizaciji, vidljivosti, poboljšanju životnih standarda transrodnih i rodno varijantnih osoba (TIRV). Aktivistički performansi, izložbe, ljudske biblioteke, i druge akcije su uveliko dovele do toga da Crna Gora na papiru u određenim oblastima (npr. pravo na azil LGBTQ+ osoba) ima jedan od progresivnijih pravnih sistema u Evropi. Problematika leži u tome što se čak i oni zakoni, koji su u

Istraživanja pokazuju da LGBTQ+ aktivizam kroz regionalnu saradnju može smanjiti nacionalistička djelovanja i uticati na smanjenje nacionalističkog diskursa. Isto tako, LGBTQ+ aktivizam putem aktiviranja kritičke misli i progresivnog djelovanja, doprinosi evropeizaciji područja i preispitivanju globalnih politika, u vidu prihvatanja tzv. evropskih vrijednosti (npr. solidarnost, jednakost, i sl.). Time ova forma aktivizma nesumnjivo utiče i na sve ostale učesnike društva.

¹ Interseksionalnost predstavlja svojstvo ljudskoga identiteta da se sastoji od međusobno povezanih različitih dimenzija, nivoa i aspekata. Termin je proizašao iz sociološke teorije interseksionalnosti, koja diskriminaciju analizira kao složen sistem u kome su različiti

oblici diskriminacije zasnovani na različitim kategorijama identiteta (roda, pola, rase, klase, seksualne orijentacije). Ovi identiteti su međusobno povezani i utiču jedni na druge, te se i u razmatranjima diskriminacije moraju sagledavati skupa.

skladu sa pravima TIRV osoba, u praksi rijetko adekvatno primjenjuju. Da određeni pravni uspjeh nevladinih organizacija, ali i izostanak adekvatnog Vladinog odgovora na prijeko potrebne zakone, ne ostanu samo „mrtvo slovo na papiru“, Spektra svakodnevno saraduje sa brojnim aktivistima i zajednicom kako u zemlji, tako i van nje.

Istraživanja¹⁰⁰ pokazuju da LGBTQ+ aktivizam kroz regionalnu saradnju može smanjiti nacionalistička djelovanja i uticati na smanjenje nacionalističkog diskursa. Isto tako, LGBTQ+ aktivizam putem aktiviranja kritičke misli i progresivnog djelovanja, doprinosi evropeizaciji područja i preispitivanju globalnih politika, u vidu prihvatanja tzv. evropskih vrijednosti (npr. solidarnost, jednakost, i sl.). Time ova forma aktivizma nesumnjivo utiče i na sve ostale učesnike društva. Asocijacija Spektra je svakako stekla veliku prisutnost i relevantnost na regionalnoj i državnoj aktivističkoj sceni, te se brojnim angažmanima uspješno izdigla i postala prepoznatljiva po svojim karakteristikama.

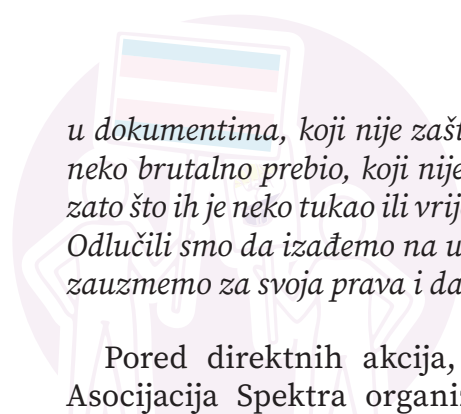
Performans „Maske“¹⁰¹ je kvalitetan primjer uspješno sprovedene direktne akcije koja predstavlja bunt protiv sistema koji ne prepoznaje TIRV osobe. Učesnici performansa su na Dan žrtava transfobije (20. novembar) nosili transparente na kojima su bile ispisane poruke koje ukazuju da su ugrožena njihova osnovna ljudska prava. Nakon 20 minuta svih 11 učesnika/ca akcije okrenulo je transparente, koji su sa druge strane sadržali pozitivne poruke. Ovaj vid protesta budi jaku reakciju javnosti jer utiče na emotivnu komponentu ljudi, koja se dalje prelijeva na sistem vrijednosti i smanjenje predrasuda.¹⁰² Osim uznemirujućih sadržaja, aktivisti/kinje su iznijeli konkretne zahtjeve, ali i pozitivnim porukama pokazali „ljudski“ odnos i doprinijeli skidanju sociološke maske.

Izvršni direktor Spektre, Jovan Ulićević je tom prilikom kazao:

„Odlučili smo da pokažemo naš bunt protiv sistema koji ne prepoznaje naše postojanje, koji je, na primjer, mene primorao da prođem kroz proces sterilizacije, koji je inače krivično djelo, da bismo samo promijenili oznaku pola

PREPORUKE:

1. Češće pisanje, pravljenje i distribucija promotivnog materijala u fizičkoj formi.
2. Više neposrednih kontakata sa „običnim“ građanima/kama na ulici.
3. Učestalije direktne akcije koje bi zahtijevale određeno povećanje budžeta i ljudstva.

u dokumentima, koji nije zaštitio Hanu kad je doživjela nasilje na ulici i kad je neko brutalno prebio, koji nije zaštitio druge osobe koje su napustile školu samo zato što ih je neko tukao ili vrijeđao ili omalovažavao zbog svog rodnog identiteta. Odlučili smo da izađemo na ulice i da pokažemo da smo tu, da smo spremi da se zauzmemo za svoja prava i da smo spremni da tražimo ono što nam pripada.“

Pored direktnih akcija, poput prethodno pomenutog performansa, Asocijacija Spektra organizuje i ljudske biblioteke. U jeku pandemije COVID-19 ova organizacija je pokazala prilagodljivost i ljudske biblioteke organizovala u onlajn prostorima.

Ova forma aktivizma ljudima koji nisu nužno upućeni u rodnu teoriju omogućuje direktan pristup trans osobi, kao i priliku da postavljaju pitanja i aktivno učestvuju u razgovoru. Koncepti koji se generišu putem ljudskih biblioteka su svoju učinkovitost više puta potvrdili kroz relevantna istraživanja, koja sugerišu da sam kontakt sa osobom iz marginalizovane grupe, doprinosi smanjenju stereotipa i predrasuda.¹⁰³

U 2022. godini koja je prije svega oblikovana digitalnim aktivizmom, ne možemo zanemariti ni rastući opseg (eng. *reach*) koji sa sobom nose društvene mreže ove organizacije, poput Facebook, Instagram i Twitter naloga, te učešće i prisutnost Spektre u onlajn prostorima.

Asocijacija Spektra je svojim kvalitetom, znanjem, motivacijom i frekventnošću svakako doprinijela svojim aktivizmom TIRV zajednici i drugim obespravljenim ljudima u Crnoj Gori i šire. Prijedlog za bolju učinkovitost leži u preporukama za češći promotivni materijal u fizičkoj formi, više neposrednih kontakata sa „običnim“ građanima/kama na ulici (poput koncepta *Debate me²*), i češće direktne akcije koje bi zahtijevale određeno povećanje budžeta i ljudstva. Ovakav angažman bi omogućio destigmatizaciju TIRV osoba i dekonstruisao redukcionizam građana/ki, koji ove osobe svodi na samo jedan aspekt njihovog identiteta, tj. njihov rodni identitet.

Dušan Pajović

2 Ovaj koncept aktivizma su u najvećoj mjeri sprovodili aktivisti za prava životinja, koristeći Sokratovski pristup postavljanja pitanja učesniku razgovora, putem kojih bi oni sami došli do logične interpretacije događaja i njegovog razumijevanja.
Dostupno na: <https://t.ly/Ja2y4>

Asocijacija Spektra je nevladina organizacija vođena transrodnim i rodno varijantnim osobama, registrovana 2017. godine sa sjedištem u Crnoj Gori, odnosno Podgorici. Organizacija se fokusira na zajednicu transrodnih, rodno varijantnih i interpolnih osoba sa misijom da promoviše prvenstveno rodnu ravnopravnost i ljudska prava LGBTIQ osoba. Naš rad se zasniva na principima feminizma i interseksionalnosti. Aktivnosti koje sprovodimo su usmjerene na: zalaganje za društveno prihvatanje LGBTIQ osoba i rodnu ravnopravnost, pružanje adekvatne podrške i pristupa specifičnoj zdravstvenoj zaštiti TIRV zajednici kao i zalaganje za unapređenje zdravstvenog sistema, pružanje socijalnih usluga kao što su grupe samopodrške i vršnjačko savetovanje za TIRV zajednicu, kulturu i umjetnost, podizanje svijesti u opštoj javnosti, kao i edukaciju relevantnih institucija u vezi bezbednošću i zaštitom od nasilja TIRV zajednice, analizu medijskog predstavljanja TIRV zajednice kao i kontinuiranu edukaciju predstavnika/ca medija o afirmativnim načinima izveštavanja o ovim temama, izgradnju jake mreže saveza sa različitim srednjim školama u zemlji kako bi se obezbedila saradnja sa prosvjetnim kadrom i kako bi imali priliku da edukujemo učenike/ce srednjih škola. Na kraju, fokusirani smo na izgradnju snažnog interseksionalnog pokreta za ljudska prava širom zemlje.

MISIJA I VIZIJA

Misija Asocijacije Spektra je da iskorijeni rodno zasnovano nasilje u Crnoj Gori stvaranjem snažnog i vidljivog pokreta, zagovaranja, obrazovanja i aktivnog uključivanja trans, rodno varijantnih i interpolnih osoba u kreiranje i implementaciju politika koje osiguravaju jednakost i poštovanje raznolikosti. Naša vizija je društvo u kojem sve osobe uživaju jednaka prava, u kojem se poštuju svi identiteti i tijela, u kom se slave razlike.

VRIJEDNOSTI

Pacifizam, samoodreženje, feministički principi, intersekcionalnost, poštovanje ličnog identiteta, integriteta i iskustava, transparentnost u radu, timski rad i kultura dijaloga, kritičko razmišljanje i integritet.

WEB SITE

<https://asocijaciaspektra.org/>

STRANICE NA DRUŠTVENIM MREŽAMA

Facebook:

<https://www.facebook.com/asocijacija.spektra>

Instagram:

<https://www.instagram.com/asocijacija.spektra/>

YouTube:

<https://www.youtube.com/channel/UCgsh3MeqzreACMxU3RSCcHQ>

GLAVNA PODRUČIJA DJELOVANJA

1. DRUŠTVENO PRIHVATANJE LGBTI OSOBA I RODNA RAVNOPRAVNOST

Asocijacija Spektra, kao organizacija čiji su primarni fokus transrodne, rodno varijantne i interpolne (TIRV) osobe, prepoznaje da opresija TIRV zajednice ima korene u rodnoj nejednakosti, patrijarhalnim i mizoginim verovanjima i normama, te se zato vodi principom intersekcionalnosti u svom radu. Iako je naša primarna ciljna grupa TIRV zajednica, u svom radu se aktivno zalažemo za poštovanje ljudskih prava i sloboda cele LGBTIQ zajednice i heteroseksualnih cisrodnih žena, kao i svih onih osoba koje ne pripadaju već pomenutim društvenim grupama a koje pate zbog ličnih karakteristika i posljedica rodno zasnovane opresije. Svojim doprinosom podizanju nivoa rodne ravnopravnosti direktno utičemo na smanjenje nivoa mizoginije, transfobije i homofobije u društvu. Verujemo da je rodna ravnopravnost usko povezana sa klasnim, rasnim i ekološkim oslobođenjem.

2. ZDRAVSTVENA ZAŠTITA TIRV

Zajednici je potrebna specifična i adekvatna zdravstvena zaštita u skladu sa najvišim standardima, kako bi mogla da pristupi i prođe kroz proces tranzicije na bezbedan i pouzdan način. Brojni članovi zajednice pristupaju procesu tranzicije sa ciljem da karakteristike svog tela prilagode svom rodnom identitetu. Ovaj proces je važan jer direktno utiče na psihičko zdravlje i opšte blagostanje osobe, ali i zato što često igra ulogu u fizičkoj bezbednosti pojedinaca/ki. S obzirom na izuzetnu važnost pitanja zdravstvene zaštite za zajednicu TIRV osoba, Asocijacija Spektra je posvećena stvaranju pozitivnih promjena u ovoj oblasti.

3. SOCIJALNI SERVISI

S obzirom na visoku stopu nasilja i diskriminacije sa kojima se suočava TIRV zajednica, potreba za psihosocijalnom pomoći je velika. Kako u Crnoj Gori ne postoje posebne usluge za TIRV osobe, socijalne usluge koje pruža Asocijacija Spektra jedine su ove vrste u zemlji. Jedan od ciljeva Asocijacije Spektra je kontinuirano pružanje direktne pomoći i psihosocijalne podrške članovima/cama TIRV zajednice. U okviru programa rada u zajednici organizujemo grupe samopodrške isključivo za TIRV osobe, pružamo usluge individualnog savetovanja u vidu vršnjačkog savetovanja, pristup psihološkoj pomoći, pomoći u pristupu zdravstvenoj zaštiti, pomoći pri zapošljavanju, azilu i pravnom postupku. Takođe, u slučajevima nasilja delujemo u ulozi povjerljivog lica.

4. KULTURA

Asocijacija Spektra je posvećena u podizanju svijesti kroz umjetnički narativ, te jačanju nezavisne kvir kulturno-umjetničke scene u Crnoj Gori. Verujemo u moć umjetnosti i prostor koji ona otvara u pravcu boljeg razumijevanja i povezivanja sa aktivističkim porukama koje šaljemo. Osim što koristimo umjetnost kao sredstvo zagovaranja, radimo i na proširenju prostora za autentično izražavanje ne samo TIRV zajednice, već i čitave LGBTIQ zajednice, te na izgradnji kvir umjetničke scene u Crnoj Gori.

5. BEZBJEDNOST I ZAŠTITA OD NASILJA

Jedan od prioriteta Asocijacije Spektra je bezbednost svih članova/ica TIRV zajednice, te shodno tome radimo na podizanju svijesti u široj javnosti, ali i kontinuirano saradujemo sa različitim institucijama kako bismo doprineli boljem razumijevanju i adekvatnom reagovanju u situacijama u kojima je nasilje počinjeno.

6. MEDIJI

Asocijacija Spektra prepoznaje značaj medija i adekvatnog medijskog izveštavanja u formiranju stavova u opštoj populaciji i direktnom smanjenju predrasuda i stereotipa u vezi sa rodnom ravnopravnošću, te aktivno analiziramo medijske sadržaje i način izveštavanja o ljudskim pravima TIRV osoba a. Pored praćenja medija, posvećeni smo podizanju svijesti i nivoa znanja o ljudskim pravima među predstavnicima/cama medija.

7. EDUKACIJA

Asocijacija Spektra prepoznaje značaj formalnog i neformalnog obrazovanja u postizanju rodne ravnopravnosti u društvu, te stoga aktivno radi na izgradnji kvalitetne saradnje sa što većim brojem obrazovnih institucija. Tokom svog djelovanja, Spektra je ostvarila saradnju sa brojnim srednjim školama, a članovi/ce organizacija imali su priliku da rade na podizanju svijesti i nivoa znanja u osnovnim školama, kao i na crnogorskim fakultetima i akademijama.

8. AKTIVIZAM

Jedan od ciljeva Asocijacije Spektra je da doprinese stvaranju snažnog, intersekcionalnog i vidljivog pokreta za ljudska prava u Crnoj Gori. Brojne diskusije, radionice i edukativne obuke se sprovode kako bi se ojačali kapaciteti i osnažila zajednica TIRV osoba za aktivizam. U okviru ovog segmenta našeg rada, takođe smo aktivno uključeni u podizanje svijesti i znanja o TIRV zajednici i preprekama sa kojima se zajednica suočava u društvu.

IZVORI

- 1 <https://www.facebook.com/Queer.Montenegro/photos/a.219068491579494/2092611680891823/>
- 2 NIŽU SE ŽRTVE PORODIČNOG NASILJA: Sistem kao saučesnik u zločinu, Monitor, 1. Jul 2022.
Dostupno na: <https://www.monitor.co.me/nizu-se-zrtve-porodicnog-nasilja-sistem-kao-saucesnik-u-zlocinu/>
- 3 Posle pola vijeka od prava na abortus u Crnoj Gori pravi se pitanje, Slobodna Evropa, 17. Maj 2022.
Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/31855117.html>
- 4 *Milatović upoznao mitropolita Joanikija sa mjerama Vlade donijetim u cilju unapređenja nataliteta*, Vijesti, 25. mart 2022.
Dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/ekonomija/596810/milatovic-upoznao-mitropolita-joanikija-sa-mjerama-vlade-donijetim-u-cilju-unapredjenja-nataliteta>
- 5 *Osude novih napada Demokratskog fronta na LGBTIQ u Crnoj Gori*, Radio Slobodna Evropa, 23. decembar 2021, Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-demokratski-front-lgbtiq/31623211.html>
- 6 Vučurović: *Neka me smijene sa mjesta predsjednika Odbora, važnija su mi uvjerenja od funkcije*, Portal Standard, 25. decembar 2021.
Dostupno na: <https://www.standard.co.me/politika/vucurovic-neka-me-smijene-sa-mjesta-predsjednika-odbora-vaznija-su-mi-uvjerenja-od-funkcije/>
- 7 Ustav Crne Gore, "Sl. list CG", br. 1/2007 i 38/2013 - Amandmani I-XVI
- 8 Član 9 Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o zabrani diskriminacije, "Sl. listu Crne Gore", br. 18/14
- 9 Član 19 st.4 Zakona o zabrani diskriminacije, "Sl. list Crne Gore", br. 46 od 6. avgusta 2010, 40/11, 18/14
- 10 "Sl. list Crne Gore", br. 42/2017 od 30.6.2017. godine, a stupio je na snagu 8.7.2017.
- 11 Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o rodnoj ravnopravnosti, "Službeni list Crne Gore, broj 35/2015" od 7.7.2015. godine
- 12 Član 4 stav 3 Zakona o rodnoj ravnopravnosti "Sl. list Crne Gore", br. 73/10, 40/11, 35/15
- 13 Zakon je objavljen u Službenom listu CG, br. 6/2016, 2/2017, 22/2017, 13/2018 i 67/2019
- 14 Pravilnik o utvrđivanju medicinskih razloga za promjenu pola, "Sl. list Crne Gore", br. 47 od 7. novembra 2014. godine
- 15 Zakon o matičnim registrima, "Sl. listu CG", br. 47 od 7. avgusta 2008, 41/10, 40/11, 55/16

- 16 Zakon o ličnom imenu, "Sl. list CG", br. 47 od 7. avgusta 2008, 40/11, 55/16
- 17 Prava LGBT populacije su posebno definisana u Akcionom planu za Poglavlje 23 - Pravosuđe i temeljna prava.
Dostupno na: <https://www.gov.me/dokumenta/fab71e67-b278-42cf-89c5-ac69741d82b1>
- 18 Istraživanje javnog mnjenja preuzeto iz Stavovi građana o evropskim integracijama i procesu pristupanja Crne Gore članstvu u EU.
Dostupno na: <https://www.gov.me/dokumenta/d8db44ae-4b21-4b93-9f0b-9d58457b022c>
- 19 *The Role of the United Nations in Combating Discrimination and Violence against Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender and Intersex People, A Programmatic Overview*, septembar 2019. , UN.
Dostupno na: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Discrimination/LGBT/UN_LGBTI_summary_2019.pdf
- 20 *Strategija za rodnu ravnopravnost 2018-2023*, Savjet Evrope.
Dostupno na: <https://edoc.coe.int/en/gender-equality/8111-council-of-europe-gender-equality-strategy-2018-2023.html>
- 21 *Strategija za ostvarivanje jednakosti LGBT osoba*, Evropska komisija.
Dostupno na: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination-0/lesbian-gay-bi-trans-and-intersex-equality/lgbtiq-equality-strategy-2020-2025_en
- 22 Rezoluciju o Rodnom Identitetu, Rodnom Izražavanju i Polnim karakteristikama, Malta, 2015.
Dostupno na: https://tgeu.org/wp-content/uploads/2015/04/Malta_GIGESC_trans_law_2015.pdf
- 23 Presuda u slučaju A.P., Nicot, Garcon v France.
Dostupno na: shorturl.at/fGNQR
- 24 Zakon o matičnim registrima, "Službeni list CG", br. 47/2008, 41/2010, 40/2011 - drugi zakon i 55/2016
- 25 Pravilnik o utvrđivanju medicinskih razloga za promjenu pola, "Sl. list Crne Gore", br. 47 od 7. novembra 2014
- 26 Analiza o pravnom prepoznavanju rodnog identiteta u pravnom sistemu Crne Gore objavljena u maju 2021.godine.
Dostupno na: https://asocijaciaspektra.files.wordpress.com/2021/05/pravno-prepoznavanje-rodnog-identiteta-u-pravnom-sistemu-crne-gore_eu_6.-maj-2021.godine.pdf
- 27 Ustav države Crne Gore, "Sl. list CG", br. 1/2007 i 38/2013 - Amandmani I-XVI
- 28 Zvanično misljenje MUP-a dostavljeno na zahtjev NVO Juventas, navedeno u bilješci 4 ovog poglavlja
- 29 Strategija za unapređenje kvaliteta života LGBTI osoba u Crnoj Gori 2019/2023.

Dostupno na: <https://www.zsdzcg.me/images/dokumenta/opsta%20dokumenta/Strategija%20za%20unapre%20%91enje%20kvaliteta%20%C5%BEivota%20LGBT%20osoba%20u%20Crnoj%20Gori%202019-2023.pdf>

30 Ministarstvo ljudskih i manjinskih prava:

<https://www.gov.me/mmp/spi/izvjestaji-i-druga-dokumenta>

Zaštitnik ljudskih prava i sloboda:

https://www.ombudsman.co.me/Izvjestaji_Zastitnika.html

Odbor za ljudska prava i slobode:

<https://www.skupstina.me/me/radna-tijela/odbor-za-ljudska-prava-i-slobode>

Odbor za rodnu ravnopravnost:

<https://www.skupstina.me/me/radna-tijela/odbor-za-rodnu-ravnopravnost>

Izveštaj o implementaciji Strategije za unapređenje kvaliteta života LGBT osoba u Crnoj Gori za 2021. godinu

31 Istraživanje dostupno na <https://www.instagram.com/p/ClWXXk-ns-5e/?igshid=Zjc2ZTc4Nzk=>

32 Član 4. i član 5, Zakon o zdravstvenoj zaštiti, Službeni list Crne Gore br. 3/2016, 39/2016 i 2/2017

33 Član 1, Zakon o pravima pacijenta, Službeni list Crne Gore, br. 40/2010 i 40/2011 - dr. zakon

34 Član 18, Zakon o zdravstvenom osiguranju, Službeni list Crne Gore, br. 6/2016, 2/2017, 22/2017 i 13/2018

35 Applications nos. 79885/12, 52471/13 and 52596/13, 6. April 2017.

Dostupno na: https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22item_id%22:%5B%22001-172556%22%5D%7D

36 Jedna od 2.000 beba je interpolna, Vijesti, 3. April 2017.

Dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/86740/jedna-od-2-000-beba-je-interpolna>

37 Pravilnik o utvrđivanju medicinskih razloga za promjenu pola (47/2014).

Dostupno na: shorturl.at/eyGHO

38 CDM: Medicinari ismijavali trans osobu, 12.3.2019.

Dostupno na: <https://m.cdm.me/drustvo/medicinari-ismijavali-transrodnu-osobu/>

39 A.Topal, J.Ulićević, L.Isić, I.Žegura, T.Dakić, V.Altabas, S.Budi.: Medicinski aspekti promjene spola, Sarajevski otvoreni centar, 2018.

Dostupno na: <https://shorturl.at/mCG18>

40 Podaci Asocijacije Spektra

41 <https://www.pobjeda.me/clanak/spektra-pozdravlja-preporuku-ombudsmana-za-rjesavanje-problema-nestasice-hormona-za-trans-zene>

42 <https://www.pcnen.com/portal/2022/06/20/rijesiti-problem-nedostatka-hormonske-terapije-estradiolom/>

43 Zastupljenost LGBTI tema u aktuelnim školskim programima, Centar za građansko obrazovanje, 2021.

Dostupno na: http://media.cgo-cce.org/2021/01/CGO_Nalazi-istrazivanja-skolskih-programa-i-udzbenika-za-LGBTIQ-pitanja-FF.pdf

44 “Vijesti,” Između molebana i osvojenih prava, 17. 10. 2022.

Dostupno na: https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/626537/izmedju-molebana-i-odbrane-osvojenih-prava?fbclid=IwAR3cS8s0sjPW3IL69_qky3Zi-S1VijLZwL_sNgXhd-bpuQWeNeOsx3LbPIVo

45 <https://www.gov.me/cyr/clanak/ministarstvo-prosvjete-i-unicef-reforma-obrazovanja-je-zajednicki-prioritet>

46 <https://www.unicef.org/montenegro/media/22586/file/ESA%20-%20CG%20verzija.pdf>

47 Izvještaj ILGA 2021.

Dostupno na: [Annual Review 2021 - ILGA-Europe](#)

48 Izvještaj ILGA 2022.

Dostupno na: [Annual Review | Rainbow Europe \(rainbow-europe.org\)](#)

49 J.Ulićević, Godišnji izvještaj o stanju ljudskih prava LGBT osoba u Crnoj Gori, 2020/21. Asocijacija Spektra

50 Izvještaj Asocijacije spektra dostavljen Zaštitniku ljudskih prava i sloboda transrodnih rodno varijantnih i interpolnih osoba u Crnoj Gori: Januar – Jun 2019. godine.

51 Smjernice za kreiranje sigurnog prostora za rodne različitosti: Da odzvoni nasilju. Istraživanje o diskriminaciji transrodnih i rodnovarijantnih učenika_ca u srednjim školama

52 COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS Union of Equality: LGBTIQ Equality Strategy 2020-2025

53 Smjernice za kreiranje sigurnog prostora za rodne različitosti: Da odzvoni nasilju. Istraživanje o diskriminaciji transrodnih i rodnovarijantnih učenika_ca u srednjim školama

54 Rovira, M., Lega, L., Suso-Ribera, C. et al. The role of women’s traditional gender beliefs in depression, intimate partner violence and stress.

Dostupno na: <https://rdcu.be/cOArV>

55 Neizvjesna borba protiv cjenovnih šokova u Crnoj Gori, Radio Slobodna Evropa, 23. 06. 2022.

Dostupno na: [Neizvjesna borba protiv cjenovnih šokova u Crnoj Gori \(slobodnaevropa.org\)](#)

56 The Next Recession Will Make Income Inequality a Lot Worse, The News Republic, 31.05.2022.

Dostupno na: [The Next Recession Will Make Income Inequality a Lot Worse | The New Republic](#)

57 Dodo Karsay (2021). Trans & Poverty. Poverty and economic insecurity in trans communities in the EU. TGEU.

Dostupno na: [TGEU-trans-poverty-report-2021.pdf](https://www.tgeu.org/wp-content/uploads/2021/11/TGEU-trans-poverty-report-2021.pdf)

58 Ministarstvo finansija i socijalnog staranja ne brine o ženama žrtvama nasilja, CDM, 25.3.2022.

Dostupno na: <https://www.cdm.me/drustvo/ministarstvo-finansija-i-socijalnog-staranja-ne-brine-o-zenama-zrtvama-nasilja/>

59 Zakon o radu, "Službeni list Crne Gore", br. 074/19 od 30.12.2019, 008/21 od 26.01.2021, 059/21 od 04.06.2021

60 Dostupno na: <https://tgeu.org/wp-content/uploads/2021/11/TGEU-trans-poverty-report-2021.pdf>

61 L. Milikj, L. Mustafa, J. Ulićević, A. Milanović, V. Cipurković, L. Zotrija (Samo)organizovanje trans zajednica na zapadnom balkanu (2020) (SAMO)ORGANIZOVANJE TRANS ZAJEDNICE U REGIONU ZAPADNOG BALKANA, Asocijacija Spektra

62 SAOPŠTENJE 157/2022, Indeks potrošačkih cijena 2022, MONSTAT.

Dostupno na: https://www.monstat.org/uploads/files/cijene/CPI/2022/10/CPI-CG_Oktobar_2022.pdf

63 Report on the Rapid Social Impact Assessment of the COVID-19 outbreak in Montenegro, April-June 2020, UN system Montenegro.

Dostupno na: <https://montenegro.un.org/en/90471-report-rapid-social-impact-assessment-covid-19-outbreak-montenegro-april-june-2020>

64 Podaci Asocijacija Spektra - iskustva TIRV osoba zaposlenih u ugostiteljstvu

65 Više o kampanji „Moje je pravo da radim“ – Asocijacija Spektra.

Dostupno na: <https://asocijaciaspektra.org/2021/11/01/moje-je-pravo-da-radim/>

66 Dostupno na: <https://tgeu.org/wp-content/uploads/2021/11/TGEU-trans-poverty-report-2021.pdf>

67 Dostupno na: <https://tgeu.org/wp-content/uploads/2021/11/TGEU-trans-poverty-report-2021.pdf>

68 Ravnopravno - Koalicija za prava LGBTIQ+ osoba: Problem nestašice hormonske terapije riješiti što prije, Vijesti, 21.06.2022.

Dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/609888/problem-nestasic-hormonske-terapije-estradiolom-rijesiti-sto-prije>

69 <https://www.gov.me/amp/clanak/mediji-da-budu-proaktivniji-kada-je-u-pitanju-izvijestavanje-o-pravima-lgbtiq-zajednice>

70 Aleksa Milanović, *Analiza izvještavanja o transrodnim osobama u štampanim, onlajn i elektronskim medijima u Crnoj Gori za 2021. godinu*, Asocijacija Spektra, Podgorica, 2022

71 Asocijacija Spektra, *Preporuke za medijsko izvještavanje o transrodnim, interpolnim i rodno varijantnim osobama*, Podgorica, 2019.

72 Aleksa Milanović, *Analiza izvještavanja o transrodnim osobama u štampanim, onlajn i elektronskim medijima u Crnoj Gori za 2021. godinu*, Asocijacija Spektra, Podgorica, 2022. Str 33

- 73 Aleksa Milanović, *Analiza izvještavanja o transrodnim osobama u štampanim, onlajn i elektronskim medijma u Crnoj Gori za 2021. godinu*, Asocijacija Spektra, Podgorica, 2022. Str 36
- 74 Aleksa Milanović, *Analiza izvještavanja o transrodnim osobama u štampanim, onlajn i elektronskim medijma u Crnoj Gori za 2021. godinu*, Asocijacija Spektra, Podgorica, 2022. Str 38
- 75 Aleksa Milanović, *Analiza izvještavanja o transrodnim osobama u štampanim, onlajn i elektronskim medijma u Crnoj Gori za 2021. godinu*, Asocijacija Spektra, Podgorica, 2022. Str 15
- 76 Aleksa Milanović, *Analiza izvještavanja o transrodnim osobama u štampanim, onlajn i elektronskim medijma u Crnoj Gori za 2021. godinu*, Asocijacija Spektra, Podgorica, 2022. Str 33
- 77 Aleksa Milanović, *Analiza izvještavanja o transrodnim osobama u štampanim, onlajn i elektronskim medijma u Crnoj Gori za 2021. godinu*, Asocijacija Spektra, Podgorica, 2022. Str 12
- 78 Na datum 21. 11. 2022.
- 79 Na datum 21. 11. 2022.
- 80 <https://mina.news/vijesti-iz-crne-gore/drustvo/za-medije-medijske-i-produkcijske-usluge-vise-od-342-miliona-eur/>
- 81 Aleksa Milanović, *Analiza izvještavanja o transrodnim osobama u štampanim, onlajn i elektronskim medijma u Crnoj Gori za 2021. godinu*, Asocijacija Spektra, Podgorica, 2022. Str 35.
- 82 <https://lgbti.ba/nikola-ilic-za-lgbti-ba-nasa-vizija-je-drustvo-u-kojem-sve-osobe-uzivaju-jednaka-prava-u-kojem-se-svi-identiteti-i-tijela-postuju-a-razlike-slave/>
- 83 Aleksa Milanović, *Analiza izvještavanja o transrodnim osobama u štampanim, onlajn i elektronskim medijma u Crnoj Gori za 2021. godinu*, Asocijacija Spektra, Podgorica, 2022. Str 39
- 84 <https://www.youtube.com/watch?fbclid=IwAR1bwOVnQevnwvZgEAM-KnCi2nPSGQLMLBxINn9z6QNPiggXshfHzTYn3pqQ&v=I6BR245YAvw&feature=youtu.be>
- 85 Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti, Vlada Crne Gore, ažuriran 31.03.2022. Godine, dostupan na linku: <https://www.paragraf.me/propi-si-crnegore/zakon-o-socijalnoj-i-djecjoj-zastiti.html>
- 86 Izvještaj o stanju ljudskih prava TIRV osoba za 2020/21, Jovan Ulićević
- 87 Strategija za unapređenje kvaliteta života LGBT osoba u Crnoj Gori za 2019-2023, Vlada Crne Gore, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Podgorica, mart, 2019.godina, Str 23
- 88 Strategija za unapređenje kvaliteta života LGBT osoba u Crnoj Gori za 2019-2023, Vlada Crne Gore, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Akcioni plan za 2022.godinu, oblast 3
- 89 „Rod, pol i socijalna zaštita”, Asocijacija Spektra, 2019.

90 „Rod, pol i socijalna zaštita”, Asocijacija Spektra, 2019. godina, Str 37
91 Istraživanje javnog mnjenja o percepciji prema LGBT osobama,
CGO, 2022.

Dostupno na: <https://media.cgo-cce.org/2022/06/LGBTIQ-sloboda-bez-etiketa-Istrazivanje-javnog-mnjenja-F.pdf>

92 Istraživanje nije javno dostupno

93 Vijesti, CEDEM istraživanje: U porastu diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta, 2.12.2022.

Dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/633238/cedem-istrazivanje-u-porastu-diskriminacija-na-osnovu-seksualne-orijentacije-i-rodnog-identiteta>

94 *Sam Brinton on being the first openly gender fluid person in federal government*, [online video], Yahoo Life, 27. oktobar 2022.

Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=GtHMxB3OzDY>,
(pristupljeno 22. 11. 2000)

95 Office of Nuclear Energy, *Sam Brinton Deputy Assistant Secretary for Spent Fuel and Waste Disposition* [website].

Dostupno na: <https://www.energy.gov/ne/person/sam-brinton>
(pristupljeno 22.11.2000)

96 M. Vlahović, J. Ulićević, *Da odzvoni nasilju: Smjernice za kreiranje sigurnog školskog prostora za rodne različitosti. Istraživanje o diskriminaciji transrodnih i rodno varijantnih učenika/ca u srednjim školama Crne Gore*, Asocijacija Spektra, Podgorica, 2019.

Dostupno na: shorturl.at/KORY9
(pristupljeno 22.11.2000)

97 Crna Gora: Prvo krštenje transrodne osobe u Podgorici, BBC News na srpskom, 6.11.2019.

Dostupno na: <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-50310595.amp>

98 Trans osoba krštena u Crnoj Gori uz blagoslov Amfilohija, RTS, 4.11.2019.

Dostupno na: shorturl.at/pE057

99 Kulpa, R., & Mizielińska, J. (2016). Researching Transnational Activism around LGBTQ Politics in Central and Eastern Europe: Activist Solidarities and Spatial Imaginings. In *De-centring Western Sexualities: Central and eastern european perspectives*. Routledge, Taylor et Francis Group.

100 Jon Binnie (2016). Critical queer regionality and LGBTQ politics. *Europe, Gender, Place & Culture*, (23)11, 1631-1642.

101 Asocijacija Spektra, *Performans maske*, Novembar 2018.

Dostupno na: <https://asocijacija.spektra.org/2018/11/14/performans-maske/>

102 Beelmann, A., & Heinemann, K. S. (2014). Preventing prejudice and improving intergroup attitudes: A meta-analysis of child and adolescent training programs. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 35, 10–24

103 Dovidio, J. F., Love, A., Schellhaas, F. M., & Hewstone, M. (2017). Reducing intergroup bias through intergroup contact: Twenty years of progress and future directions. *Group Processes & Intergroup Relations*, 20(5), 606–620

